

СЕМЕН ЗБАРАЗЬКИЙ

КРУТИ

*У 40-РІЧЧЯ ВЕЛИКОГО ЧИНУ
29-го січня 1918 — 29-го січня 1958*

« Ш Л Я Х М О Л О Д І »

Мюнхен — Нью-Йорк

ЗГИНУЛИ ПІД КРУТАМИ:

Сотник **ОМЕЛЬЧЕНКО** — командир Студентського Куреня, студент Українського Народного Університету в Києві.

Володимир Яковлевич ШУЛЬГІН, **Лука Григорович ДМИТРЕНКО**, **Микола ЛИЗОГУБ**, **Олександр ПОПОВИЧ**, **АНДРІВ**, **БОЖКО-БОЖИНСЬКИЙ** — студенти Університету св. Володимира в Києві.

Ізидор КУРИК, **Олександр ШЕРСТЮК**, **ГОЛОВОЩУК**, **ЧИЖІВ**, **КИРИК** — студенти Українського Народного Університету в Києві.

Андрій СОКОЛОВСЬКИЙ — учень 6-ої класи 2-ої Української Київської Гімназії.

Микола КОРПАН з Тяпча, під Болеховом, Західня Україна.

М. ГАНЬКЕВИЧ, **Євген ТАРНАВСЬКИЙ**, **ГНАТКЕВИЧ**, **ПИПСЬКИЙ** — учень 7-ої класи, родом з Західньої України, розстріляний з 35-ма іншими на станції Крути; перед розстрілом перший почав співати «Ще не вмерла Україна», всі інші підтримали спів.

Прізвища й імена інших поляглих Героїв досі невідомі.

УЧАСНИКИ БОЮ ПІД КРУТАМИ,

які згинули чи померли пізніше:

Павло КОЛЬЧЕНКО — учень 8-ої класи 2-ої Української Київської Гімназії, старшина Студентського Куреня. Немлюдсько замучений московськими матросами під Ніжином за кілька днів після бою під Крутами.

ГІБА — учень 8-ої класи 2-ої Української Київської Гімназії, родом з Західної України, загинув у складі кінного полку Бориса в 1919 році.

Поручник Михайло МИХАЙЛИК — юнак 1-ої Української Військової Школи, член Повстанського Штабу ген. Тютюнника 1921 р. Помер в Сарнах 1924 р.

Сотник Осип ТВЕРДОВСЬКИЙ — помер 16. квітня 1930 р. на еміграції в Люксембургу.

Ігор ЛОСЬКИЙ, автор спогадів про Крутянський бій. Помер у Львові в 1934 р.

З крайових матеріалів ОУН

НАКАЗ НА СВЯТО КРУТ

Усім військам, боевим частинам і організаційним клітинам.

Лицарі Крут — це наші попередники і наші виховники!

Безсмертна героїчна легенда Крут — це наш заповіт і джерело сили нашої революції!

Жертва Крут — це пересторога для нашого народу, щоб покладатися в боротьбі тільки на власні сили, тільки на власну зброю, а не на чужі гарні слова.

Туди, до Києва, до Крут звернені наші думки і наші серця.

Направимо Крути,

підмстимо Крути,

й увінчаємо безсмертну славу Крут вінком перемоги!

Хай живе пам'ять і безсмертна слава героїчних Лицарів Крут!

Хай живе боротьба за здійснення святого заповіту Крут!

Хай живе боротьба за Українську Самостійну Соборну Державу!

Постій, січень 1946 р.

Слава Україні!
(Підпис)

(Подано за журналом «Січневі Роковини»,
Бібліотека Українського Пропагандиста. Мюнхен 1946).

*І вквічно пребудь прославлена,
Божих воїв тобі салют,
Замордована, закривавлена
Перемого Базару й Крут...*

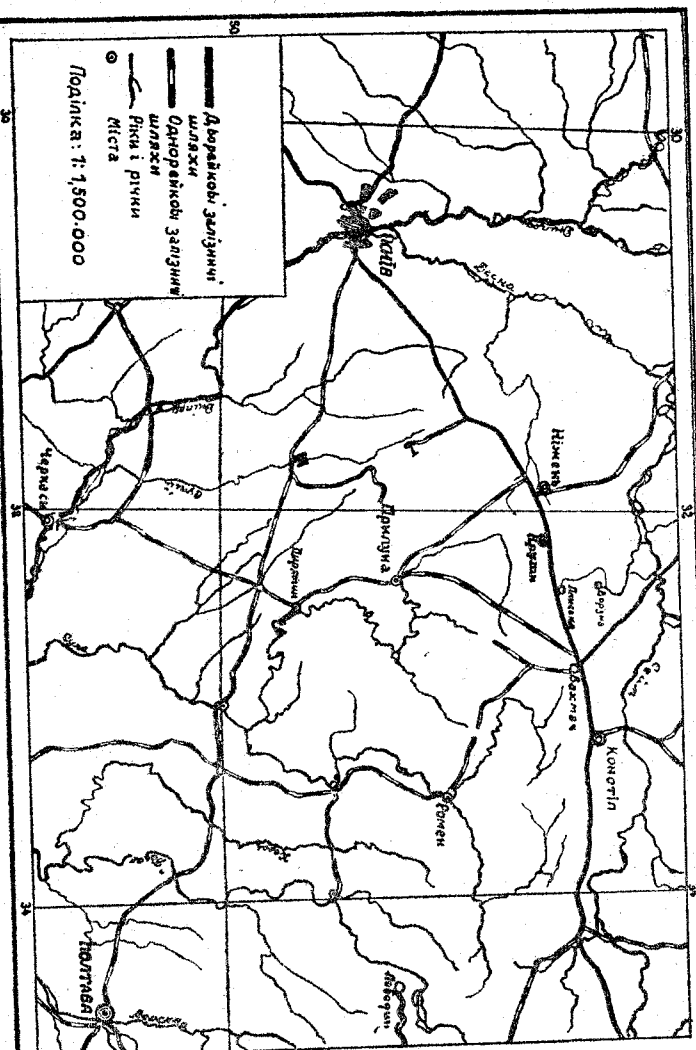
(О. Стефанович)

«Шлях звільнення кожної нації густо кривиться кров'ю. Ворожою і своєю. Кров закінчує глибокі процеси національних емоцій, усвідомлень, організаційної праці й ідеологічної творчості, всього того, що нація і свідомо й іраціонально використовує для ствердження свого права на державне життя.»

Так писав у 1926 році на чужині Головний Отаман Симон Петлюра,^{*)} до ґрунту збагнувши глибоку істину, що власну державу можна тільки вибороти зброєю, а не виторгувати політичними торгами. Тому, розглядаючи події в Україні з-перед 40 років, треба ствердити, що властивим початком української визвольної революції 1917 — 1921 рр., творенням III-ої Української Держави — після 250-річної перерви — був щойно бій під Крутами 29-го січня 1918 року. Стріли під Крутами були продовженням тієї боротьби, яку в 1709 р. почав під Полтавою лицарський гетьман Іван Мазепа.

«Цей бій — цебто бій під Крутами — слід уважати початком збройної боротьби за Українську Державність», — стверджує в своєму творі «Петлюра — президент України» В. Іванис. Все те,

^{*)} «Пам'яті поляглих за державність» — «Тризуб», Париж, січень 1926 р.

що діялося в Україні перед тим, почавши від березня 1917 р., було лише «глибокими процесами емоцій, усвідомлень», кристалізацією політичної думки, шуканням шляхів, важким іспитом, який складала ціла нація. Цей іспит виявляв — з одного боку всі притаманності українського народу, який стихійно, часто тільки підсвідомо, простував до власного життя у своїй власній державі, але не мав ні змоги, ні витривалости перевести свої прагнення в життя, а з другого — цей іспит дав образ всієї каригідної недолугости, просто злочинної віри тодішнього проводу нашого народу в якесь «вселюдське братання» й доброту ворога, яким була й буде для України Москва. Треба було аж програного бою під Крутами, щоб українська нація в своїй новітній історії могла ствердити своє право на перемогу, на державне життя. Тому Крути — це не «трагічна помилка», не «безумний чин» чи якась «трагедія». Крути — це перемога.

Це ствердження могло б комусь видаватися необґрунтованим, просто якимсь парадоксом. Та прослідкуймо уважно хід подій, які відбувалися в Україні сорок років тому, і нам стане ясно, що під Крутами, хоч це сталося ціною величезної жертви, перемогла українська зброя.

БУРЕМНІ РОКИ

Перша світова війна, яка почалася в 1914 році, виявила перед світом (як опісля і друга 1941 р.) правдивість твердження, що московська імперія — це колос на слабких ногах. Уже в третьому році воєнних дій стало ясно, що московське «самодержавіє», підірване Столипінською реакцією, падає. На початку березня 1917 р. з'явилися в Києві одна за одною відписи телеграм, які висилав московському цареві Миколі II-му в місце його тодішнього постою голова Державної Думи (парляменту) щирий московський монархіст Родзянко:

«1917 р. (26. II. ст. ст.). Основна. Царю. Ставка. Положення серйозне. Столиці анархія. Правительство паралізоване. Транспорт, продовольство (харчі), топливо прийшли в повний розстрій. Улицях безладдя, стрілянина, військо стріляє одне одно. Необхідно зараз доручити особі, яка користується довір'ям у державі, скласти нове правительство. Проволікати не можна. Всяке проволікання смерті подібно . . .»*)

Але кривавий Микола не слухав порад свого вірного слуги. А в Петрограді (тепер Ленінград) ще 8-го березня українські військові частини царської армії, лйбгвардійські полки: Волинський, Семенівський, Стерський та Ізмайлівський розпалили пожежу революції, яка зруйнувала

*) Цитуємо за Євгеном Чикаленком «Уривок з моїх споминів за 1917 рік».

всю царську імперію і відкрила Україні шлях до самостійного життя. Чотири тисячі вояків зі згаданих полків відмовились стріляти до демонстрантів, що вийшли на вулиці Петербургу, і цим започаткували революцію.

Прапор революції, який підняли на своїх багнетах українські вояки в уніформі московської армії, швидко перекинувся на широкі простори нашої Батьківщини. Україна прокинулася до нового життя після довгих років неволі, коли навіть українська мова була похована. Не зважаючи на те, що по містах і містечках України ще стояли сильні залоги московського війська, а в самому Києві московські «кадети» (конституційні демократи) та меншевики захопили були у свої руки т. зв. Исполнительний Комитет (виконавчий комітет), український народ починав нову сторінку своєї історії. Відродження українського життя було стихійне й ішло знизу, з широких мас українського селянства, вояцтва та з кіл інтелігенції. І цей рух мав виразно національний характер, як про це пише навіть такий великий противник самостійності, як Володимир Винниченко:

«Українство здригнулось. Таємними шляхами пройшов кризь усю незмірну глибину його один тон. Приспаний, приглушений, заляканий і замучений інстинкт затвердження себе серед сущого з чудодійною, стихійною силою вибухнув по всіх галузях, по всіх напрямках національного організму. Всі до купи! Всі сили, всі до крихотки, всі без різниці фарб — у єдину силу!

«Звідси починається героїчний, дивний, захоплюючий період пробудження нації, яка була стерта з географічних мап, з підручників історії, з літератури всього світу, навіть з своєї власної свідомости...

«Дійсно свідомих українських сил було мало... Але тих, що просто любили себе, що просто, без свідомости почували ніжність до тих явищ, які дали їм життя і сприяли його розвитку, які по законах не логіки, а чистої, бездумної природи почували свою національну порідненість, таких були сотні тисяч і мільйони. І от переважно вони маніфестували в Петрограді, в Києві, в Одесі, в Ростові, на Україні й поза Україною, але скрізь з отою пробудженою, теплою ніжністю... Тепер вона раптом набирала всі права горожанства, вона навіть мала гарний золотисто-блакитний, неба й сонця прапор, на якому його ніжність і зворушення мали законну, гарну, влучну формулу: «Хай живе вільна Україна!»)*

Як неймовірно швидко проходив цей процес маніфестації окремішності свого, українського життя, дає навіть короткий перегляд подій у березні й квітні того буремного, незабутнього 1917-го року.

8-го березня виступили українські вояки в Петербурзі, розпочавши революцію, а вже 13-го березня відбулася велика маніфестація «Свято революції» в місті Катеринославі (за часів укра-

*) В. Винниченко: «Відродження нації», том I, стор. 73-75.

інської влади — Січеслав, тепер під большевицькою окупацією — Дніпропетровське) під українськими синьо-жовтими прапорами. Такі ж маніфестації відбувалися скрізь по інших містах України: в Одесі, Харкові, Полтаві, Чернігові і т. д.

«На передодні виїзду (17. 3. 1917 р. з Києва до свого маєтку Перешори на Херсонщині — Прим. авт.), — пише у своїх, уже цитованих спогадах Євген Чикаленко — пішов я на губерніяльний кооперативний з'їзд, що відбувся в Педагогічному Музею в Києві. Всі місця величезної аудиторії, від долу аж до стелі, були зайняті народом; в партері сиділи кооператори, а ввесь амфітеатр набитий був інтелігентною київською публікою. Промовці говорили не на кооперативні теми, а про те, що настав день воскресення України, що треба скрізь на всі урядові посади вибирати самих українців, що треба заводити українську мову в школах, засновувати свої гімназії і т. д. Міхновський в гарячій промові закликав до організації української армії і пропонував зараз же заснувати охочекомонний полк та прочитав список старшин, які виявили бажання вступити в склад цього полку; це викликало грім оплесків, хоч наші соц.-демократи, додержуючись своєї програми, тоді, спочатку революції, рішуче виступали проти організації української армії. А коли розміщений серед публіки студентський хор заспівав «Ще не вмерла Україна», то всіх

охопив невиданий мною в житті ентузіазм: всі цілувалися, деякі плакали з радощів . . .»*)

Навіть на далекому прикордонні України, на висунених на північ та північний схід, землях, що межували з землями південної Московщини**), було помітне швидке відродження українства. Аркадій Животко в своїх спогадах з 1905 — 1918 рр. під заголовком: «Визвольний рух на Подонню» пише:

«25-го березня (12-го ст. ст.) 1917 р. в день грандіозної української демонстрації в Петербурзі, влаштованої місцевою українською колонією, я одержав від селян гуртка з Подоння (село Пухово) листа, в якому той гурток вітав мене з волею й закінчував своє привітання надіями на нове вільне життя та кликав, не гаючись, приїздити. Кінець того листа, наскільки пам'ятаю, звучить приблизно так: «Хай живе вільна Україна. Приїздіть швидше.»

Селяни Подоння влаштовували збори, маніфестації, мітинги з метою пропаганди національного відродження. Про це згадуваний А. Животко пише:

«Перший виступ такий був: то була організація та переведення мітингів по селах Пухово, Коломийцево, Мелашино, Путчино — Ліскинської волости. Мітинги проводилися в дві неділі. В першу неділю відбулися мітинги в селах Пу-

*) Є. Чикаленко: «Уривок з моїх споминів за 1917 р.», стор. 13-14.

**) Йдеться про південні повіти Курщини й Вороніжчини.

хово й Коломийцево, — в другу в Мелакіні й Путчині. На цих мітингах висвітлювалися причини революції, її історія, значення для селянства та для українського народу. Після мітингів відбувалися походи по вулицях зі співом революційних пісень на українській мові та українського гімну. Щодо українського гімну, то цікаво згадати таке: замість мелодії «Ще не вмерла Україна» співано цей гімн на мелодію, що здавалася подібна до мелодії «Ой, не ходи, Грицю». Та й цілком зрозуміло, — чи могла пробитися дійсна мелодія українського гімну на Подоння крізь заржавілі ґрати московської тюрми? На чолі ставав хор Пуховської «Просвіти», до якого приєднувалися всі з інших сіл, хто міг співати. Як мітинги, так і походи відбувалися під трьома прапорами, з яких один був червоний з написом: «Земля і Воля», другий жовто-блакитний з написом: «Нехай живе вільна Україна!», третій — з чорним написом «Вічна пам'ять побитим у боротьбі» . . .

«В Острогожську (місто над притокою Дону, в простій лінії на південь від Вороніжа, тепер далеко віддалене від офіційних кордонів УРСР. Прим. авт.) є місце, на якому згідно з переказом відбулося останнє побачення гетьмана Мазепи з Петром І. До цього місця звернено український виступ. В десятій годині ранку по вулицях міста Острогожська вже можна було бачити невеликі гуртки людей, що йшли одні під прапорами жовто-блакитного кольору, другі з портретом Шевченка, треті просто гуртками направлялися до

площі . . . Коли всі зібралися на площі, з церкви, яка між іншим зберегла ще український стиль, розляглося дзвонення дзвона, а через деякий час здалека почуто музику українського марша: то йшли до спільного гурту Українці з війська. Коли всі вже зібралися, сказано промову, в якій підкреслювалося завдання українського народу в дану хвилину, задувався той, хто повстав в ім'я волі України проти Петра — гетьман Мазепа, та той, хто серед темної ночі словом своїм огненним запалив думку відродження українського — Т. Шевченко. Після промови відправлено панасиду по Шевченкові, в кінці якої всі присутні навколішках вислухали «Заповіт». З площі всі присутні під прапорами та під співом і військовою музикою, що між собою чергувалися, рушили по вулицях міста . . .»

Ми зумисне зупинилися докладніше над змалюванням настроїв у перших початках революції 1917-го року, бо вони добре характеризують початкове ствердження, що то була пора «глибоких процесів національних емоцій, усвідомлень», вияву патріотичних почуттів, без ясного розуміння, як конкретно треба будувати ту вимріяну самостійну державу, як закріпити державне життя. Було загальне переконання, що воля є неподільна і, якщо москалі творять собі нове, вільне життя, вони без спротиву погодяться на таке саме життя інших, поневолених доти царатом, націй.

Тільки нечисленні особи (як, наприклад, Микола Міхновський, щирий націоналіст і вояк),

зрозуміли тоді, що Москва, хоч би й демократична, не швидко зречеться свого імперіалістичного зазіхання на чужі землі. Тому вже 19-го березня 1917 р. Міхновський дав ініціативу скликати в Києві перше українське військове «Підготовче віче», на якому було 211 військовиків. Заслухавши доповідь Міхновського, учасники віча одногослосно ухвалили резолюцію про konieczність негайного творення української національної армії. Три дні після віча, коли створена 17-го березня Українська Центральна Рада видала свою першу відозву, в якій читаємо: «Уперше український тридцятьмільйоновий народ, ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто ти і як хочеш жити як окрема нація», — відбулися збори українських старшин та вояків кийвської залоги, в якій взяли участь понад 4 тисячі осіб. Збори затвердили ухвалу «Підготовчого віча» про konieczність негайного творення української національної армії та вирішили вважати себе за Тимчасову Українську Військову Раду, поки не створиться постійна керівна військова установа.

А наступного дня, 24-го березня, в Києві тисяча вояків і старшин відбули ще одно віче, на якому ухвалено організувати Український Охочекомонний Полк. Микола Міхновський не занедбував справи і вже за п'ять днів, цебто 29-го березня, після того, як у столиці України відбулося «Свято свободи», на якому кияни маніфестували під синьо-жовтими прапорами й транспарантами з написом: «Хай живе вільна Укра-

їна!», — скликав першу військову нараду українських вояків залоги Києва та його околиць. Приявні на нараді однодушно схвалили резолюцію: «Негайно приступити до організації власної національної армії, як могутньої своєї мілітарної сили, без якої не можна й помислити про здобуття повної волі України». Першим кроком до творення власної сили була постанова організувати в Києві «Перший Український Козачий імени Богдана Хмельницького Полк».

Учасники наради прийняли теж проект Міхновського створити в Києві військово-політичну організацію «Український Військовий Клуб ім. Гетьмана Павла Полуботка». Цю організацію очолили поручник М. Міхновський та його співробітник хорунжий Ган.

Розуміючи вагу хвилини й усі небезпеки, які загрожували тоді молодій українській волі — ще не самостійній державі, члени Клубу швидко розгорнули широку діяльність. У відозві до вояків української національності вони писали:

«Пам'ятаймо, що на нашій землі стоїть упертий ворог і напружує останні сили, щоб приборкати до своїх цупких рук усю Україну. Товариші-браття! Не даймо України нікому! . . .»

Тому тисячні маси українців-вояків, які відчували одне: волю треба здобувати й захищати кров'ю та зброєю, були, поруч українського селянства, тим фундаментом, на якому могла в той час постати могутня державна будівля. Цілий квітень буремного 1917-го року був порою безперервного намагання з боку ідейних, з почут-

тям відповідальности, одиниць створити українську військову силу, щоб під захистом її зброї проголосити самостійність Української Держави, перейти від національних маніфестацій до державно-організаційного життя, яке вимагало інтенсивних зусиль цілої нації.

«Вони з свого погляду цілком логічно доводили, — писав тоді Винниченко, — що, сказавши «А», треба казати й «Б». Оповідивши творіння державности, треба ж те, дійсно, й робити. А щоб робити, треба мати відповідні сили на те. Оголосити творіння держави легко, але ж треба серйозно вдуматись, що то значить, яка то велетенська робота, яких зусиль вона вимагає, яких сил, якої кількості людей, знання, досвіду, матеріяльних засобів...»*)

Усвідомлюючи собі ці завдання, тодішні українські державники-націоналісти віддали всі свої сили на те, щоб створити українське військо. Ось яскравий образ тих днів із спогадів учасника:

«Трапилося так, що про початок революції я довідався в дорозі. Виконуючи службове доручення, я об'їздив околиці Симферополя (на Криму). Не доїжджаючи до міста, я стрінув двох солдатів своєї роти. Солдати віддали військову пошану й затрималися.

— Пане поручнику! Царя вже нема! Революція скрізь.

«На їх вусатих обличчях виблискувало відовлення. Трохи дивно було. Ще кілька днів тому

*) «Відродження нації», I том. стор. 255.

оці «дядьки» в шинелях намагалися говорити тільки по-російськи, звали мене «ваше благородіє» і щочечора виспівували «Боже, царя храни», а тепер і поміж собою говорили і до мене відзивалися на рідній мові і не ховалися переді мною з своєю радістю, що «царя вже немає».

«По місті були вже розліплені відозви й заклики; всюди кипіло. Скоро зорганізовано й українське віче. Прибуло поверх семи тисяч воюючих. Відкривши збори, я запропонував:

— Хто поміж вами українці, піднесіть руку вгору!

Піднеслося не більше трьох сот рук.

— Малороси, піднесіть руки!

Піднесла руку більш ніж половина присутніх.

— Хахли, піднесіть руки!

Знову піднесла руки добра третина.

— Українці, малороси, хахли! Всі разом піднесіть руки!

Понад головами кількатисячної юрби піднісся ліс рук.

«Переведено вибори депутатів. Потім говорило багато промовців. Промови робили незвичайне враження. Немов не дишучи, слухали їх «селяни в шинелях», а коли промовець кінчав, буря оплесків зривалася понад головами і помішане «слава» й «ура» неслося улицями міста. Промовці з'ясовували, що назви малороси, хахли — це назви, якими наділили нас наші вороги, гнобителі, що правдива назва всіх людей, які говорять такою мовою як промовці, — є українці, а наша Батьківщина, коли була вільною, зва-

лася не Малоросія, а Україна, і так має знову називатися.

«Одному з промовців набігла думка показати синьо-жовту стрічку і він сказав піднести руку тим, хто знає значення цих з'єднаних красок. Всього кілька десятків людей знало про те, що це краски їхнього національного прапору. Маса ще цього не знала. Віче закінчилося в темряві ночі. З дивним почуттям у серцях верталися в касарні українці солдати.

«Почалася робота. Щораз більше розпалювалося національне хотіння у тисячів вояцтва. Рівночасно з тим почалася і боротьба з москалями, що відразу вороже поставилися до українського руху. Всіма силами старалися вони загітувати українських вояків ідеєю «єдиного революційного фронту». Та не згаряча приймав уже солдат-українець ці слова. Його всеможньо опанувало вже тільки одно слово — Україна, хоч як не знав він ще дійсно змісту цього слова в таку велику хвилину. Постійно відбувалися лекції, на яких підкреслювано нашу окремішність від москалів та впоювано українську історію. Само собою, вирінали і питання про протилежність інтересів України і Росії. Але самостійности ми ще не зачіпали. Поміж нами були старшини, які зразу стали на становищі повного відірвання від Москви й утворення своєї самостійної держави. Але покищо доводилося самостійницьку ідею поширювати дуже обережно, вичікуючи аж український національний рух серед вояцьких мас набере відповідного розмаху і національна

свідомість доспіє до цього завдання. Було видно, що до того йшло. Революція тільки починалася, а вже відчувалося стихійне бажання відокремитись у чисто українські військові частини...»

Дуже виразно виявила своє національне обличчя революційна стихія народних мас під час величної маніфестації в Києві 1-го квітня 1917-го року, в якій взяло участь понад сто тисяч людей, в тому — кількадесят тисяч озброєних вояків. Триста двадцять синьо-жовтих прапорів повівало понад непроглядними рядами маніфестантів.

Тому що Українська Центральна Рада, складена в переважній більшості з різношерстих соціалістів, вірила в спільний фронт і добре серце московської демократії, яка прийшла на місце царату, — українські вояки вирішили самочинно, не питавшись нікого, перевести в життя свій, уже схвалений, плян — створити Перший Охочекомонний ім. Богдана Хмельницького Полк. Проти цього вирішення повстали разом і московське воєнне начальство, і місцева організована московська «демократія», і українські соціалісти.

Але українські вояки, після довгих спроб легально добитися по різних урядах згоди на створення українського полку, взяли врешті справу в свої власні руки. Щоб надати події постання цього першого полку пропагандивної ваги, «Клуб ім. гетьмана П. Полуботка» вирішив улаштувати при цій нагоді велике військове

«Свято перших квіток». Свято відбулося на т. зв. Сирецькому полі під Києвом.

Першого квітня, десь біля першої години після обіду, почали збиратися на Сирецькому полі українці-вояки різних частин київського гарнізону та старшини й вояки інших військових з'єднань, які в тому часі прибули до Києва з фронтів. Перед самим початком прибули правильними військовими частинами зі своїми старшинами на переді і під українськими прапорами вояки з касарень Етапно-Роздільного Пункту. Це був створений революційним порядком «Перший Український ім. Гетьмана Богдана Хмельницького Полк».

Ціла площа була замаєна національними прапорами, портретами Шевченка й гетьмана П. Полуботка. Виголошено ряд промов про те, в який час увійшла Україна та про потребу якнайшвидшого організування своєї армії. Після свята почався з Сирецького поля організований похід українського вояцтва по вулицях Києва. На зустріч маніфестантам вийшло з корогвами духовенство. Непроглядні маси народу зібралися на замаєному національними прапорами Софійському майдані. Вислухавши панахиду за «мучеників України, душу свою поклавших за волю рідного краю», маніфестанти стали на коліна і присягли, що не складуть рук, поки не здобудуть і не забезпечать національних прав для України.

Проїшовши Бібіковським бульваром, Велико-Володимирською вулицею та Хрещатиком, мані-

фестанти затрималися перед колишньою царською палатою, в якій тоді засідала московська революційна «рада депутатів». Тут учасники маніфестації демонстративно почали підносити оклики в честь українського війська й вільної України. Коли на балконі палати появилася голова «ради депутатів», — Таско, йому не дали говорити. «Геть із ним!», «Арештувати його!» — залунало назустріч представникові нової московської влади на Україні.

Закінчивши похід, усе вояцтво, повне радощів і запалу, подалося в свої касарні. Тут на Великій Васильківській вулиці відбулося остаточне зформування Богданівського полку.

Вістка про створення в Києві першого українського полку швидко рознеслася по всіх просторах імперії. І всюди вояки української національності почали, не питавшись ні в кого дозволу, відокремлюватися в українські частини. В Москві українське вояцтво заклало Український Військовий Клуб, який зорганізував 7-го квітня військову маніфестацію, де взяло участь 10 тисяч вояків з синьо-жовтими прапорами. В Одесі відомий тоді діяч, лікар Іван Луценко оснував Військову Раду. 8-го квітня відбулося в Тернополі, Західня Україна, віче українців-вояків західнього фронту, на якому поставлено вимогу національно-політичних прав для України та приєднання до України Галичини, Буковини й Кубані. В Мінську створено Українську Фронтową Раду для вояків західнього фронту. Раду очолив Симон Петлюра.

В Умані вояки-українці 14-го піхотного полку зажадали перейменування їх частини в Український Полк ім. Гонти; в Житомирі один з полків назвав себе Полком ім. Петра Сагайдачного, а в Ростові над Доном твориться український полк ім. гетьмана Павла Полуботка, в який зараз же увійшло 5 тисяч вояків місцевої залоги. В цей час відбуваються з'їзди українського воєцтва в таких суто-московських містах, як Саратов, Пенза, а далі в Казані і т. д. В Саратові твориться полк ім. І. Мазепи, в Москві — Український Запорозький Полк. В запасних полках російської 27-ої пішої дивізії формується окремий український полк, а згодом твориться ціла дивізія.

І всюди рух творення українських частин мав менш-більш такий характер, як описує у своїх спогадах один з тодішніх старшин:

«В половині травня наш військовий клуб нараховував уже около 10 тисяч воєцтва. Стало ясным, що легальним шляхом наше організування далі не піде. Треба було зробитися до революції в революції. Власне, треба було залишити на Божу волю всеросійську революцію і проводити свою національну, не зважаючи на те, як відіб'ється вона на внутрішньому житті воєнів. Стихія сама напірала вже на нас із низу. А делегат, якого ми вислали до Центральної Ради за порадою, повернувся ні з чим. Якимсь дивним безладдям повівало з Києва. А як хотілось, щоб усі там були геніями, як хотілось бачити в тих провідниках справжніх

вождів революції. Треба було розпочинати самим. 24-го травня улаштовано в нас свято Шевченка. Був великий здвиг усього українського воєцтва і цивільних Симферополя. Закінчилося свято тим, чого не сподівався ніхто. При кінці промов забрав слово член президії, поручник Т. Промова проста, коротка:

— Пан-отець читав у Євангелії: «Просіть, а дасться вам, шукайте і знайдете, добивайтеся і відчинять вам». Ми шукали і знайшли себе! Ми просили і нам відмовлено. Що ж маємо робити? Товариші! Маємо силу, так ламаймо двері!

«Гроове «слава!» перервало промову і довго розлягалось довкола майдану. Коли затихло, промовець скінчив:

— Від нині ми не розійдемося. Від нині ми складаємо Перший Симферопольський Полк імени Петра Дорошенка.

«Знову тисячне «слава!». За кілька хвилин полк машерував до касарень. Над ним уже повівав синьо-жовтий прапор, а на дворі стояла вже українська варта, озброєна в рушницю і кулемети. Москалі заревіли від люті і безсилля...»*)

Про настрої пробудженого в перші місяці революції українського воєцтва царської армії свідчить і телеграма, яку вислали до Києва воєнки української національності, що були тоді в Курляндії: «Як треба буде вмирати за Україну, всі як один з радістю підемо на смерть!»

*) Р. Борис «Чому Крути?», 1936 р.

І це не були лише слова святкової декларації! Це відчував кожний, хто бачив тоді обличчя тих новітніх українських неофітів, які носили форму московської армії, але які віднайшли себе і свою Батьківщину і з таким запалом виявляли свою любов до того, що вирвала або приспала була в них довголітня ворожа неволя. Велика сила, озброєна сила, готувалася до послуг українській національній ідеї, українській державі. Треба було тільки вміти використати ту силу, довиховати її, оформити і скерувати туди, куди стихійно рвало цю силу її ще первісне, неусвідомлене, але таке сильне національне почуття.

Та не все складалося тоді так, як цього вимагав інтерес і добро української нації. Це видно було вже на Першому З'їзді українських вояків у Києві. Ще перед цим з'їздом українські маси населення створили були т. зв. Вільне Козацтво, військові формації для «оборони вольностей українського народу та охорони ладу», як це вирішив був Повітовий З'їзд Вільного Козацтва в Звенигородці на Київщині, обираючи кошовим отаманом селянина Гризла. Швидко відділи Вільного Козацтва — цієї народньої самооборони, почали організуватися густою сіткою по селах Київщини, Чернігівщини, Катеринославщини й Волині. А 18-го травня 1917-го року Військовий Організаційний Комітет скликав у Києві 1-й Всеукраїнський Військовий З'їзд. На з'їзд прибуло 700 вояків-делегатів: 400 — з фронтів та Чорноморської й Балтій-

ської фльоти, а 300 — від українського вояцтва заплля, від окремих гарнізонів та військових організацій. Вони заступали один мільйон п'ятсотвісімдесят тисяч українських вояків у московській армії.

Провівши три роки в запеклій боротьбі на велетенських фронтах імперіялістичної Москви, ці вояцькі делегати оце вперше з'їхалися в своїй столиці з твердим задумом закласти міцні підвалини для національної армії, відчуваючи, що їхніх багнетів треба тільки Україні. Як зорганізувати ці багнети та як спрямувати їх на службу Україні, мав сказати якраз Київ.

«Вийшла, справді, імпозантна демонстрація українського руху, — пише про згаданий З'їзд Винниченко.» — В маленькій залі Педагогічного Музею зібралось біля 700 представників, які приїхали з мандатами від кількох сот тисяч озброєного українського народу. Загартовані чотиролітнім вогнем війни, розбурхані хвилями революції, обвіяні духом пробудженої національної гордості, любови, ніжності, вони, ці представники горіли, палали бажанням тут же здійснити свою ненависть і свою любов. Вони оперували життям людей і життям своїм усі ці чотири роки. І коли вони несли це життя на чужий їм, шкідливий їм, ненависний здебільшого, оltар, то колями наче вони готові були покласти його на оltар с в і й, своєї пробудженої гідності.

«Це був один з кращих моментів того молодого

**) «Відродження нації», т. I, стор. 139-40.*

го, здорового, повного сили завзяття, віри й чистоти періоду. Ніякі труднощі, ніякі перепони не пригнічували, а тільки здіймали дух до крику радісної боротьби. Це було трудне схождіння на гору, але з кожним кроком, з кожним усилям розгорталась все ширші, все могутніші перспективи...»

І, не зважаючи на свою красномовність та заохплення силою національного й державницького почуття вояцьких делегатів на Перший Військовий З'їзд, цей самий Винниченко перший почав пригашувати полум'я завзяття й віри тих делегатів.

До президії З'їзду обрано Симона Петлюру, делегата від вояків західного фронту, Миколу Міхновського, представника запілля, Володимира Винниченка — про це вже постаралися соціалісти! — від Центральної Ради та полковника Юрія Капкана від Богданівського полку. З'їзд відкрив голова Центральної Ради проф. Михайло Грушевський. Який панував на З'їзді загальний настрій серед делегатів, це найкраще зілюструвала тодішня московська газета «Кіевская Мысль», пишучи:

«На з'їзді помітний піднесений націоналістичний настрій з перевагою скрайніх мілітаристичних тенденцій. Але слід сподіватися, що під умілим провідом досвідчених предсідників з'їзд прийме лагідніші форми.»

На жаль, ці сподіванки московської газети справдилися. Як тільки на чергу прийшла справа вибору президії, виявилось, що українські

соціалісти, одурманені блекотою своїх шкідливих ідей, змобілізували всі свої сили, щоб захопити провід на З'їзді в свої руки та не допустити до впливу тих, хто перший розпочав серед війська національний рух. Соціалісти вирішили, що цей рух не сміє піти шляхом намагання творити свою національну армію, бо це був би «ніж у спину всеросійської революції», як вони залюбки повторяли за московськими соціалістами, що міг би допровадити до зірвання єдиного соціалістичного фронту з «братньою» московською «демократією». Поза українізацію військових мас у московській армії тодішні українські соціалісти не хотіли йти, бо й не думали здобувати від поцарської Росії більше, ніж автономію для України.

Отже ділове засідання З'їзду розпочалося двобоем між соціалістами та прихильниками творення окремої української армії. Винниченко, як член президії, скінчивши свою промову, в якій він закликав українських вояцьких делегатів до «спокійної праці з підчиненням поривів серця наказам холодного розуму», зігнував програму, підготовану «Клюбом ім. П. Полуботка», і поставив нову від Центральної Ради. «Не треба, — говорив Винниченко, — в дану історичну хвилину відокремляти долі України від долі Росії. Будьмо на висоті нашої національної гідности (!), щоб ніхто не потребував кинути нам докір національної пристрасти і виключности.»

В дальшому ході нарад З'їзду соціалісти не

хотіли допустити до таких точок наміченої програми: 1. З'їзд визначить з-поміж себе військових делегатів для поповнення складу Центральної Ради рішучими в національних питаннях людьми; 2. З'їзд створить Генеральну Военну Раду України для організації української армії та її керування. Соціалісти вважали, що такі вимоги були б «сепаратизмом» і «мілітаризмом», а тому висунули делегатам свою програму — про «боротьбу з дезерцією в російській армії» і т. п. Боротьба на З'їзді покінчилася тим, що делегати прийняли обидві програми, доповнивши першу другою та схваливши «негайну націоналізацію армії на національно-територіальному принципі».

Винниченкові та його соціалістичним однодумцям треба було багато зусиль, щоб надати З'їздові «лагідніших форм», бо якраз під час нарад прийшла до Києва з Петербургу телеграма, в якій московський уряд нахабно наказував українцям-воjakам утриматися від творення окремих національних частин, поки на це не буде згоди Петербургу. Телеграма викликала серед делегатів велике обурення:

«Ганьба! Доки ми ще ходитимемо на налігачу в москалів? Ніякого Петербургу з його »советами« ми не знаємо! Відповісти їм, щоб вони свого носа більш на Україну не совали!» — так заявляли делегати. — «Ми, а не якась купка з Петербургу, рішатимемо нашу справу!»

«Ми маємо право творити своє військо, нам

дала це право українська революція», — закінчив свій виступ делегат Різник.

Соціалістам нелегко було заспокоїти розбурхані настрої. Коли ж делегати таки ухвалили вислати до Петербургу категоричну й різку відповідь не втручатися в українські справи, Винниченко та його кліка почали доводити, що, мовляв, «українській демократії нізащо не можна рвати єдиного фронту з російською демократією», бо на цьому «тільки потерпить воля України, а скористаються буржуї і реакціонери». Врешті соціалісти домоглися, що З'їзд вирішив вислати до Петербургу спеціальну делегацію, яка «роз'яснить справу». Цим способом соціалісти з Центральної Ради вперше обманули український народ, бо справа не була «роз'яснена», а Винниченко хотів тільки виграти на часі.

Чуючи на З'їзді голоси українських соціалістів, мовляв, війна й військо — видумка буржуїв, що «тепер уже війн не буде, бо всі народи незабаром поєднаються в одну велику спільку народів», — Міхновський виступив з гарячою промовою:

«Війна не видумка, — говорив він. — Основою війни є вічний життєвий закон боротьби між націями. Бо є нації пани і нації — раби. І сьогодні Україні треба воювати, треба армії, але й треба знати, за що і з ким битися. Сьогодні перед нами в усій величчї станула ідея воскресення однієї нероздільної України...»

Промову Міхновського делегати зустріли з

величезним ентузіазмом, але вже вискочив на трибуну Винниченко:

«Не нації пани розпочали війну, а просто пани, — почав він з запалом соціалістичного жерця, — не нації рішають в історії, але кляси. Буржуї всіх країн із собою співпрацюють, щоб гнобити працюючі кляси. Україні немає за що воювати, їй не треба творити своєї армії, бо вона нікого поневолювати не хоче. Їй треба тепер закінчити війну й улаштувати разом з працюючими російськими клясами нове життя у спільній державі Росії.»

Промову Винниченка прийнято теж оплесками, бо ж це говорив заступник голови Центральної Ради, яку український народ уважав своїм проводом. Прихильність і однозгідність з першими ініціаторами українського руху серед вояцтва була на З'їзді велика, але не менше мали делегати пошани та довір'я й до політичного розуму своєї першої влади — Центральної Ради та її представників.

Наприкінці нарад З'їзд військових делегатів обрав членів до Українського Генерального Військового Комітету, який мав вести справи українського військового руху. Подавляюча більшість в цьому Комітеті була соціалістична, між нею — й сам Володимир Винниченко.

ЦЕНТРАЛЬНА РАДА

Перший Військовий З'їзд, погоджуючись на вимоги українських соціалістів з Центральної Ради, несвідомо й не в злій вірі започаткував ту трагедію, яка пізніше призвела Україну до затьняжної боротьби і врешті — до втрати самостійності.

Як було вже сказано, делегати Військового З'їзду мали велику пошану й довір'я до своєї першої влади, якою була тоді Центральна Рада, та до її виразників — Грушевського, Винниченка й інших. Та, правду кажучи, тодішній політичний провід у Києві не стояв на висоті свого завдання, можливо, що й через самі обставини, які висунули його на чоло нового історичного життя України.

Вибух революції в Петербурзі застав інтелігенцію України політично роз'єднаною, поділеною на два цілком окремі, протилежні табори. В першому були тодішні самостійники такі, як М. Міхновський, д-р Іван Луценко, В. Шемет, В. Отаманівський, П. Макаренко, М. Андрієвський та ін., сила яких одначе була мала й не могла переважити сили противників — соціалістів. Їх ідеалом була вправді самостійна Україна, на жаль, вони не мали тієї стійкості і впертості в переведенні своїх плянів, яка ціхує справжнього націоналіста і заставляє його поборювати всі перешкоди та досягти раз намічену мету. Тодішні самостійники одначе вірили, що

українці й інших переконань, навіть соціалісти, є в першу чергу за самостійністю і тому немає потреби переконувати їх чи недовіряти їм у цьому відношенні, або змагатися з ними за першенство.

Другий табір творили соціалісти, які поділялися на: соціал-демократів, чи як їх звали, «ес-деків» (Українська Соціал-Демократична Робітнича Партія), і на соціал-революціонерів, «ес-ерів» (Партія Українських Соціалістів-Революціонерів). Найвизначнішими лідерами ес-деків були на той час: В. Винниченко, М. Порш, Ісаак Мазепа, Андрій Ливицький, Левко Чикаленко, Симон Петлюра. Ес-ерів репрезентували: В. Залізник, М. Ковалевський, О. Севрюк, П. Христюк, Микита Шаповал, а від 1917 р. і проф. М. Грушевський.

Ці соціалістичні партії мали серед тодішніх українських інтелігентських кіл більші впливи, ніж самостійники-націоналісти, і то з багатьох причин. Однією з найголовніших причин було те, що соціалістичні погляди ширили тоді в Україні не лише українські, але й численні московські, навіть жидівські організації, різні гуртки і т. п. З боку цих соціалістичних середовищ ішла постійна й завзята нагінка на все, що тільки мало закраску самостійництва, в ім'я т. зв. єдиного соціалістичного фронту.

Тодішні самостійники-націоналісти мусіли теж ще до революції вести боротьбу з українськими «народниками», які вправді мріяли про більші права для українського народу, але пе-

реважно на культурно-побутовому відтинку, зводячи всю українську проблему до звичайного просвітництва. «Народники», які рекрутувалися переважно з інтелігентських елементів, уважали, що не вільно висувати як політичний постулат самостійности України, бо через це стягається на народ «непотрібні й шкідливі» поліційні репресії, а вони унеможлиблюють єдино корисну працю для народу, якою, на їх думку, була праця культурницька.

Українські ж соціалісти, перебуваючи в полоні інтернаціонального «братерства й рівности», вважали національне питання шкідливим і так завжди представляли його широким українським масам та намагалися, разом з московськими соціалістами, де тільки можна, нищити всі самостійницькі прояви.

Крім згаданих двох таборів у тодішньому — дореволюційному й на початках революції — українському житті (самостійників-націоналістів та соціалістів) був ще один табір, який оформився в ТУП — Товариство Українських Поступовців, інтелігентського прошарку людей, що провадили виключно культурно-національну працю. Вони виступали проти самостійників і проти соціалістів, з поданих уже вище причин.

А все таки, не зважаючи на такий уклад політичних українських сил і виразну перевагу своїх противників, українські самостійники-націоналісти проявляли на початках революції незвичайно жваву діяльність і вже в перших днях

березня створили політичний орган, Українську Центральну Раду, яка мала підготувати проголошення самостійності України та взяти в свої руки керму державного життя. Але рівночасно з ініціативою самостійників виступив і ТУП, який, маючи свої культурно-освітні відділи й осередки по всій Україні, уважав себе «єдиним політичним представником України», як це твердив проф. М. Грушевський. Ось як про це пише свідок творення Центральної Ради, Євген Чикаленко:

«З першого ж дня революції Київське Громадянство, як вівці без чабана, безпорадно товклося в задніх кімнатах клубу, бо передні були зайняті військовим штабелем. Найенергійніші старшини клубу, М. Синицький та В. Королів, запропонували нам, щоб Тупівська Рада (Управа Товариства Українських Поступовців), яка збиралася завжди по четвергах у мене, засідала щовечора в клубі, щоб раз-у-раз було відомо громадянству, про що вона міркує і що вирішує, бо всі почувалися відсутність керуючого центру. Рада складалася тоді з таких осіб: А. Вязлова, А. Вілінського, Д. Дорошенка, С. Єфремова, Ф. Матушевського, В. Прокоповича, А. Ніковського, Л. Черняхівської, О. Андрієвської та мене, крім того ми на засідання запрошували раз-у-раз дружину проф. М. Грушевського, щоб через неї і він, як почесний член ТУП-у, був у курсі справ. Ми раз-у-раз допитувалися в неї — чи скоро приїде й професор*), бо всі ми вважали

*) Був тоді у Москві — Прим. авт.

його тоді за «некоронованого короля України», який, як приїде, то дасть всьому порядок і лад... По проекту Королева та Синицького намічено було секретарів по різних галузях діяльності і рішено скликати ТУП-івський з'їзд, а потім і Всеукраїнський Конгрес. Але не все громадянство признало над собою зверхність ТУП-івської Ради.»*)

«На друге ж засідання Ради в клубі прийшли: І. Стещенко, Д. Антонович та О. Степаненко, як представники якихось десяти соціалістичних організацій, але на наше запитання не могли перелічити тих організацій, бо очевидно, що тоді ще такого числа соціалістичних організацій не було.

«Вони рішучо заявили, що вважають свої організації рівноправними з ТУП-івською і вимагають, щоб у Раду увійшло від кожної організації по стільки ж делегатів, скільки є членів ТУП-івської Ради. Не зважаючи на наш довод, що ТУП-івська Рада є тільки Виконавчий Орган безпартійної організації, яка має свої громади майже по всіх містах України, в які входять і поодинокі соціалісти, вони стояли на тому, що вони являються делегатами теж від всеукраїнських соціалістичних організацій і коли ми не згодимось прийняти їх, то вони заснують свою окрему Раду, і пішли на нараду до Педагогічного Музею. Щоб не розбивати сил і не ви-

*) Є. Чикаленко не згадує про самостійність, бо ж він сам був «тупівцем», а тільки про соціалістів — Прим. авт.

творювати двох центрів, ми рішили з'єднатися з тими «делегатами від соціалістичних організацій», і таким чином повстала Центральна Рада.»*)

Так створено Українську Центральну Раду. Як дуже опис Чикаленка нагадає теперішнє еміграційне творення всяких «державних центрів», коли всякі соціалісти зі своїми партійниками в півтори члена вимагають «паритетности й рівноправности»! Тому вже в самому зародку ця Центральна Рада мала те лихо, яке виявилось протягом її цілого панування, і принесло неoblічимі шкоди для самостійности й волі України. Але прослідкуймо події далі.

Українську Центральну Раду створено 17-го березня 1917 р., а вже 22-го вона видала першу свою відозву «До українського народу», в якій відзеркалилося політичне становище всіх трьох груп, з яких складалася та перша влада України. Першу частину цієї відозви складали самостійники і тому в ній находимо такі речення:

«Уперше, Український тридцятимільйонний народ, Ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто Ти є і як хочеш жити, як окрема нація...»

Узалежнення майбутнього України від московських Установчих Зборів видвинули тоді українські соціалісти з ЦРади і ця вимога зафіксована в другій частині відозви; ТУП-івці подали до відозви витяг з своїх ухвал про орга-

*) Чикаленко: «Уривок з моїх споминів...», стор. 10-11.

нізування шкільництва, культурних та економічних спілок і про збірку на «Український Національний Фонд».

Створена Центральна Рада стала першою українською владою, але важкий тягар державної влади був їй не під силу, про що признається і сам Винниченко, пишучи:

«Бо що то значить наша, національно-українська державність? То значить, що всі органи державного управління й господарства мають бути насамперед утворені на Україні, там, де їх зовсім не було до цього часу... Творити ці органи, не маючи ніякої мілітарної сили й маючи в той час проти себе й мілітарну, й адміністративну, й поліційну силу старої держави, маючи проти себе ворожість усієї неукраїнської людности.

«Але нехай би ворожу силу вдалося якось перемогти. То де ж ті сили, якими робились би ті апарати, та величезна, складна машина, що зветься державністю? Адже треба тисячі досвідчених, освічених і національно-свідомих людей, щоб ними засадити всі урядові посади, всі інституції, починаючи з міністрів і кінчаючи писарчуками в канцеляріях. Де ж вони ті люди, де вони могли взятися, коли ми не мали своєї школи, коли не мали ніякої можливости мати свою масу інтелігенцію, з якої можна було вибрати тих і освічених, і досвідчених, і національно-свідомих людей. Ну, хай би ще на міністри вистарчило, — а далі?... Ми ж ніякого ні державного, ні адміністративного досвіду не мали й не

могли мати. От групка собі людей, складена з журналістів, політичних емігрантів, учителів, адвокатів тощо...*)

Замість діл — нарікання, замість шукання, як будувати свою державу — скигління, замість котіння ладнати справи, бо ж не все було таке безнадійне, як малое Винниченко, — вперте гупцювання на одному місці, у хвості московської революції.

Україна мала військо, бо самі вояки виявили волю служити власній державі ріжними маніфестаціями, військовими з'їздами і т. п. Українські селяни самочинно створили Вільне Хозацтво, самооборону перед ворогом. Україна мала й адміністративний апарат. Адже ж всі копійні урядовці за часів царату, які почували себе українцями, кликали Центральній Раді: дайте накази, наказуйте нам, а ми виконаємо все! Тільки беріть владу в руки, будьте міцні, будьте рішучі. Україна мала й засоби. Лише треба було бути не інтернаціоналістом-безбатенком, а щирим українцем. Але члени Центральної Ради не змогли перебороти московського соціалістичного дурману, який отруїв їхні душі.

Про себе і своїх соціалістичних однодумців Винниченко писав:

«Ми стали частиною — органічною, активною, сивою, охочою частиною — єдиного цілого (цеб-о московського соціалізму — Прим. авт.). Всякий сепаратизм, всяке відокремлення себе від

революційної Росії здавалось смішним, абсурдним, безглуздим. Для чого? Де ми знайдемо більше того, що тепер ми матимемо в Росії? Де по всьому світу є такий широкий, демократичний лад? Де є така необмежена воля слова, зібрань, організацій, як у новій великій революційній державі? Де є таке забезпечення права всіх пригноблених, понижених і експлуатованих, як у Новій Росії?

«Ні про який сепаратизм, самостійність навіть мови не могло бути, а коли чулись рідесенькі голоси, то це були голоси або схолястиків, чистих теоретиків, запеклих «самостійників», або занадто вже хворобливо пройнятих національним чуттям. На конференції Української Соціал-Демократичної Партії (УСДРП) в квітні питання про самостійність зустріло майже одностайне негативне відношення. За самостійність висловилося з усієї конференції тільки два-три голоси.

«Ми так щиро, так безоглядно були закохані в свободолюбність, у широкість, у безсребренність русської демократії, що навіть запропоновану одною частиною товаришів федерацію на тій конференції не внесли в переглянену програму... Що ж до самостійности, то ми навіть уважали небезпечним для революції ідею сепаратизму, бо вона могла розбити революційні сили всієї Росії»)*

А тодішні самостійники-націоналісти, хоч бачили все лихо від інтернаціоналістів-соціалістів,

*) «Відродження нації», том I, стор. 225-226.

*) «Відродження нації», I-й том, стор. 43-44.

але, не маючи достатньої сили, погоджувалися на співпрацю з ними, бо вірили в українську людину, вірили в те, що «хто б там не був на чолі Центральної Ради, що до якої б партії не приписався старий професор Михайло Грушевський, що яка б з українських партій не взяла провід, діло самостійности Української Держави цими руками ліпше, чи гірше робитиметься», — як пише у своїх спогадах про Миколу Міхновського Сергій Шемет.*)

*) «Хліборобська Україна», V. 17.

II-й ВІЙСЬКОВИЙ З'ЇЗД

Маючи несподівано таких союзників, як українські соціалісти, московський Тимчасовий Уряд почав усе більше втручатися в українські справи, забороняючи навіть скликання II-го Військового З'їзду, який призначено на червень 1917 р. Але українське вояцтво відкинуло нахабну заборону «свого» головнокомандуючого, яким являвся Керенський, і масово вислало своїх делегатів у Київ. Першого дня З'їзду в залі Великого Театру зібралося 1976 делегатів з мандатами від 1,732.000 вояків-українців з петербурзької, московської, мінської, казанської, двинської, омської, терської й туркестанської губерній, з північного, південно-західного, західного та північно-західного фронтів, Чорноморської та Балтійської фльоти. Це були найактивніші, найсвідоміші з-поміж сотень розкиданих по цілій тодішній московській імперії українських вояків. Делегатів прислали тільки ті частини, які вспіли вже зорганізуватися в окремі національні відділи.

Але соціалісти, навчені досвідом I-го Військового З'їзду, зробили все можливе, щоб не допустити до впливів на з'їзді самостійників. В тодішній київській пресі, яка була переважно соціалістичного напрямку і яка, як пише Євген Чикаленко, викликувала невдоволення серед громадянства, появилися гострі статті проти самостійників. Наприклад, «Нова Рада» писала:

«... Використовуючи дразливу тактику дея-

ких російських кругів, підвели голову українські самостійники і розпочали агітацію за повне відірвання від Росії і заснування самостійної української держави. Мігінг «Союза Української Державности», що відбувся цими днями в Києві, показує, що самостійництво пробує уже вийти на широку арену і повести за собою маси! Тепер ми вже переступили межі теоретичного обмірковування і маємо діло з агітацією, що не перебирає в засобах і способах, аби заманути маси і двигнути їх на нерозважні вчинки...»

А «Народня Воля» дала такий фрагмент з II-го Військового З'їзду:

«Підходжу до театру — сила наших солдатів-козаків стоїть перед Народнім Домом... Говорить Степаненко... Тут цей добродій почув свою силу і змогу висловитись, як хоче... «Самостійництво» й «українська державність» на його думку полягає в тім, що український народ є самостійний, великий, сильний, що він сам може комусь «писати закони», тобто народ український сам може гнити інші народи і «горе тому, хто йому на перешкоді». При вигуці останніх слів аудиторія гучно плескає. Ввесь час було чути людозненависні вигуки і розпалювання звірячих інстинктів. Але п. Степаненко дійшов вершка, коли почав казати про Українську Центральну Раду та про її делегацію до Тимчасового Правительства.*) В устах цього пана дома-

*) Цебто в Петербург, як це було вирішено I Військовим З'їздом, щоб «роз'яснити справу» творення української армії. Прим. авт.

гання Української Центральної Ради є «якась» автономія, політика її це «жебрацтво», а взагалі на Центральну Раду каже, що це «плазуни-старці»...»

Підготовивши відповідно ґрунт з допомогою своєї преси, соціалісти виступили на З'їзді одним фронтом. Розпочав II-й Військовий З'їзд промовою М. Грушевський, закликаючи до «боротьби за здійснення автономії України в федеративній Росії». Але делегати українського вояцтва відчували, що Україна мусить стати самостійною, а не домагатися від московського трупа, яким у той час була російська імперія, куценської автономії. Тому наради З'їзду проходили під знаком патосу боротьби за національне і соціальне визволення українського народу і в атмосфері найбільшої ворожнечі до московської влади. Делегати ввесь час закликають Центральну Раду і Генеральний Військовий Комітет творити життя в Україні так, як цього вимагають інтереси всього українського народу.

Один з делегатів-моряків говорив на З'їзді:

«Волю здобули всі народи, а як здобули, тоді російська демократія пішла від нас іншим шляхом. У вільній Росії нема вільної України. Замість держави Романових з'являється держава російського народу. І прийоми старої держави залишилися в цій новій. От саме в цьому театрі було вбито Столипіна, який казав: «Наперед заспокоєння, опісля реформи». Але народ не став чекати реформи, зробив революцію. Четвертого червня ми присягали біля пам'ятника

Богдана Хмельницького, що не розійдемося до-ти, поки не здобудемо волі Україні. Час настав! Тепер або ніколи!... Сили треба підрахувати, але не треба труситися так, як трусяться члени Генерального Комітету. Нас мільйони при зброї і я певний, що й українське селянство, яке на своєму з'їзді повністю здалося на нас, піде за нами! Треба відважно рішати нашу справу і то негайно!...»

Але угодова тактика перемогла. «Чи виправдав З'їзд надії України? — читаємо в документах того часу. — Не повністю. Головну роллю тут відіграв склад З'їзду. Масу делегатів склали т. зв. «мартовські українці». Революція зірвала полуду з їх очей, і вони почули себе вперше українцями. Які ж почуття повинні були пробудитися наслідком усвідомлення обману і кривди з боку Росії? Любов свою вони вже віддали Україні, для Росії залишилася одна ненависть. Їх любов до України не була ніжною любов'ю дитини. О ні! То була гаряче, незнаюча компромісів любов молодої істоти до свого ідеалу. Один натяк з боку вождів, що треба загинути в ім'я досягнення ідеалу, і маси готові були жертвувати своє життя знайденій Батьківщині.»

«Та передусім панувала ненависть до Росії. Національна революція набирала титанічного розмаху. Вона зовсім не хотіла рахуватися з будучою долею Росії. »Мартовські українці« з посвятою, а навіть з фанатизмом неохотів чекали моменту, коли можна буде увігнати ніж не в

»спину революції«, а в серце Росії. Але авторитет провідників, яких вони першими побачили на престолі — надто великий. Він необмежений. Неохотів ніколи не перебільшує своєї волі до чину і сили свого характеру, але неохотів не вірить у силу свого розуму. Він пам'ятає, що недавно ще так грубо помилявся і служив фальшивим богам.

«Самостійники? Їх була вже горстка. Але куди їм, ще нікому невідомим, було перемогти коаліцію Винниченків, Ковалевських та інших, що з першого дня революції стали відомими »богами« нації. Над цією ж коаліцією стояв у сьайві непогрішимого авторитету Михайло Грушевський...»

«Тому то й не дивно, що, не зважаючи на майже вулканічний характер ненависті до Росії, яка відчувалася на З'їзді, вибуху не сталося. Ми послушно йшли за Грушевськими, Винниченками... А вони — соціалісти — любили Росію. Що то була за протиприродна любов, годі сказати. Із цією своєю любов'ю вони дуже ховалися. Але часом це ставало помітним. В такі моменти здавалося, що маси розтопчуть все і всіх на своєму шляху до свободи, стихійно кинуться на ворога і вже в самій боротьбі знайдуть собі нових вождів, які не спинятимуть нового життя.

«Найкритичніший момент був, коли З'їзд довідався про заходи тодішнього начальника київської військової округи, москаля Оберучева, поставити охорону коло органів московської

влади в Києві. Авторитет Грушевського й Винниченка довго борюся з безмежним інстинктовним поривом делегатів З'їзду боронити честь нації. І невідомо чим скінчився б цей двобій революційної маси з купкою людей, які виступали в невластивій їм ролі вождів революції, коли б не відклик і перепросини самого Оберучева.»

Все таки перемога соціалістів на З'їзді не була повна. Не зважаючи на всі їхні намагання «втихомирити» делегатів, приборкати самостійників, З'їзд вирішив:

«Пропонувати своєму найвищому представницькому органу — Українській Центральній Раді до російського уряду більше не звертатися і негайно приступити до твердої організації краю...» Запевнивши найактивнішу підтримку Центральній Раді в усіх її починаннях для добра України, З'їзд доручив Українському Генеральному Військовому Комітетові якнайшвидше опрацювати докладний план українізації війська й перевести його в життя.

На закінчення З'їзду, 10-го червня 1917 р., Центральна Рада під тиском загальних настроїв видала свій Перший Універсал. Про цю подію пише очевидець:

«Увечері 10 червня в залі Великого Міського Театру не чути було ні одного віддишу, ні одного руху. Тисячі людей мов закам'яніли. Тільки гремтючи шелестів папір у руках чоловіка, що стояв на середині сцени. Залучали слова Першого Універсалу. Не самий зміст Універсалу

робив грозове враження на вояків. Змістові можна і треба закинути багато. Та було це перше слово своєї влади, яке вона рішила сказати під їхнім натиском.

«... Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду!.. Хай буде Україна вільною!.. Од нині ми самі будемо творити наше життя... Народе Український! Докажи, що ти... можеш гордо і достойно стати поруч з кожним... державним народом... як рівний з рівними...» — пролунали останні слова Універсалу. Рука з папером опустилася... А тисячі людей ще не віддихали і не ворушилися, неначе не все сказано в Універсалі... Ще хвилина і гураганом перекочується по залі могутне »Слава! Слава Вільній Україні!« Оплески й оклики не стихають кілька хвилин, все наново зростаючи.

«Кількох вояків приносять наперед кону портрет Тараса Шевченка... Чудовий баритон тихо, але впевнено починає »Заповіт«... Підвищений настрій делегатів досягає свого вершка. Без ніякого закликів всі стають на коліна і з тисячів грудей несуться величні звуки: »... кайдани порвіте, і вражою злою кров'ю волю окропите...«

«Співають в якійсь молитовній екстазі... Член Президії Гаврилук падає на руки свого оточення... Хтось ридає, хтось сміється. Делегати, люди загартовані в чотирилітніх боях, але ніхто не соромиться втерти очей...»

З'їзд закінчився у другій годині ранку 11-го

червня, і того ж дня Україна почула Перший Універсал, де ще було сказано: «Не відділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям...»

Здавалося, що Центральна Рада, склад якої поширила Всеукраїнська Рада Військових Депутатів, створена з 130 представників українського вояцтва, нарешті відважно почне будувати самостійне життя, перебере всю владу в свої руки, покличе до праці народ, розв'яже земельне питання і поставить на кордонах України як охорону й захист мільйонів українські війська. Та замість цього соціалісти з Центральної Ради поспішно видали II-ий Універсал, відкликаючи ним навіть ті свої вимоги, які під тиском Другого Військового З'їзду проголосили були в Першому Універсалі.

«Ми, Центральна Рада, — читаємо в II-му Універсалі, — яка завжди стояла за те, щоб не одділяти України від Росії, рішуче ставимось проти замірів здійснення автономії України аж до Всеросійських установчих зборів», а щодо схваленого раніше формування українського війська, то Другий Універсал постановляв, що формування буде можливе тільки тоді, коли «таке комплектування по определению Російського Військового Міністра буде являтися... можливим без порушення боєспособности армії.»

Таке поступування Центральної Ради не мог-

ло не позначитися на настроях українського вояцтва. Другий Універсал став зародком того великого розкладу, який незабаром охопив собою широкі маси війська, здеморалізував їх і кинув в обійми большевиків, які несли, хоч брехливі й облудні, але все таки сміливі і революційні гасла волі, самостійности, добробуту й соціальної рівности. Але поки прийшла ця хвилина розкладу, здорові національно українські військові частини зважилися на ще одну спробу, яка мала додати Центральній Раді відваги бути справжнім урядом і врятувати самостійність України. Адже ж, як пише сам гробокатель волі України Винниченко: «Згага сильної, твердої влади була не тільки в широким мас населення, не тільки в знервованого й стомленого обивателя, але й у більш організованих, свідомих елементів, навіть серед кругів самої Центральної Ради. Їм так хотілося, щоб був нарешті свій, сильний, порядкуючий уряд, що вони забували все, що знали, і в один голос кричали Генеральному Секретаріатові: «Беріть владу в свої руки! Та будьте ж сильні, тверді, будьте справжнім урядом!»*)

Та соціалісти самі не хотіли бути сильними, не хотіли тієї сили і для України, і для її війська. Тому серед вояків Українського Полку ім. П. Полуботка, огірчених рабською льяльністю українських соціалістів до московського уряду Керенського, виринув сміливий плян: силою по-

*) «Відродження нації», том II, стор. 55.

дій повернути історичну керму, направити діяльність Центральної Ради на справжній плях творення своєї держави. Полуботківці вирішують самочинно, проти волі Центральної Ради виступити проти московської влади в Україні, захопити в свої руки державний апарат і передати його Центральній Раді. Вони сподівалися, що Центральна Рада, поставлена перед доконаним фактом, відкине свою тактику льюальности та братання з «російською демократією», а почне дбати тільки про Україну та її інтереси. Перейняття влади в Києві мало бути гаслом для цілого краю, який теж мав силою усунути москалів від державного правління Україною.

Про цей плян полуботківців довідуємося з «Плян у праці 2-го Українського Полку ім. Павла Полуботка з 16 на 17 липня 1917 року», який цитує в своїх спогадах один з членів московського Тимчасового Уряду Мілюков. В тому «Плян» сказано:

«Ми, українці-козаки, не хочемо мати свободи лише на папері, або пів-свободи. По проголошенні I-го Універсалу (ми II-го Універсалу не визнаємо) ми приступаємо до заведення порядку на Україні. Задля цього ми всіх росіян і ренегатів, які гальмують українську роботу, скидаємо з їх постів силою, не рахуючись з російським урядом. Визнаючи Центральну Раду за свій найвищий орган, ми покищо виганяємо зрадників України без її відомо. Коли все опануємо силою, тоді цілком підпорядкуємося Центральній Раді. Тоді вона порядкуватиме в Киє-

ві і по всій Україні, як у власній хаті. Тепер же, коли починається повстання, ми виставляємо 6-ох своїх людей, які будуть усім керувати.»)*

Вночі з 17-го на 18 липня 1917 року полуботківці вийшли з своїх касарень на Сирецькому полі й у селі Грушках в силі 5 тисяч людей і вступили до Києва. Тут вони захопили штаб міліції, забираючи зброю і амуніцію, взяли скарбницю і банк, зайняли Печерську фортецю і Арсенал, захопили майже всі райони міліції та пороззброювали московських міліціонерів, розгромили помешкання Оберучева, який утік на вістку про повстання, арештували московського коменданта Києва, роззброїли юнкерів та зайняли інтендантські склади. Опанувавши таким чином увесь Київ, повстанці помашерували під будинок Центральної Ради. Про цей виступ полуботківців пише письменник Федір Дудко, який був очевидцем тодішніх подій:

«В повітрі було тихо, сонце світило яскраво. Заповидався чудовий, погідний день. Я дійшов до Бесарабки й повернув на Хрещатик, коли раптом увагу мою звернув на себе якийсь мовчазний похід маси людей на Васильківській вулиці. . . Той похід, який я побачив ранком 5 липня, сильно вразив мене якоюсь відмінністю, небуденністю, непохожістю на всі інші походи. Був це глибоко мовчазний, зосереджений рух маси людей, що мав якусь певну, заздалегідь намічену важну ціль — і ця його певність, рі-

*) П. Мілюков «История второй русской революции», том I, стор. 80-81.

шучість і мовчазна урочистість мимоволі передавалася глядачеві. Так могли йти люди тільки в бій, на діло, якого кінцем була смерть або перемога. Рішучість і зосередженість тієї маси людей на цілі, до якої вони йшли, була так різко позначена на їх руху, що в цій лаві людей, в цьому потоку людських тіл не помічалось окремих постатей. Це був живий моноліт, скований єдністю наміру й цілі...

«Я стояв, мов окаменілий, і дивився. Таке ж враження, як і на мене, зробив цей рух і на масу інших людей, що були в той час на вулиці. Всі зупинилися й мовчки вглядалися в цю сіру, рішучу, одноставну, похмуру масу війська, що без команди, мовчки сунула ряд за рядом, вибиваючи крок на вуличному камені й не оглядаючися ні на людей, ні на сонце, ні на погідність чудового ранку. Блискуча щетина багнетів на сильно затиснених у руках крісах без слів промовляла про те, що це не парада, а якась данина на вітвар своєї батьківщини й святого обов'язку. Хто були ці люди, звідки вони, як називалася та похмура, безмовна маса вояків — я не знав. Я тільки бачив, що це було справжнє військо й що на чолі того війська маяв жовто-блакитний боевий прапор.»*)

Після опанування Києва полуботківці поверталися біля будинку Центральної Ради:

«Проходили врочисто, з гідністю, неначе почували свою вищість. Коло будинку Педагогіч-

*) Календар «Червоної Калини», Львів, 1937, стор. 58.

ного Музею з їхніх рядів залунало: «Слава! Слава Центральній Раді!» Вояки вітали свій уряд, обертаючись до синьо-жовтого прапора, що маяв на будинку Центральної Ради. Сонце червоним промінням проблискувало на тисячах багнетів, понад якими маяли національні прапори. Та ніхто не відповідав на привітання козацтва. Мовчки дивилися вікна величезного будинку на марш невідомих героїв.»

Тим часом генеральний секретар Винниченко вислав до Петербургу телеграму про те, що «всупереч нашій волі група українських вояків, назвавши себе полком ім. гетьмана Полуботка, зайняла місто й оставила свої караули коло державних установ. Ужито різних заходів. Як українці, так і росіяни охороняють місто.» З Петербургу прийшла відповідь на руки Оберучева, щоб негайно ліквідувати повстання. Тому, що в Києві не було надійних і боездатних московських частин, вжито до ліквідації українських вояків з полку ім. Богдана Хмельницького та московських юнкерів. Полуботківців роззброєно й вислано на фронт, а слідом за ними пішли незабаром і богданівці. Так «перемогли» українські соціалісти українських самостійників-націоналістів, але ця «перемога» була початком великої трагедії, бо за неї довелося українському народові заплатити мільйонами жертв. Він і досі платить своїм майном і життям за те, що напоєні блекотою міжнародного братерства тодішні керівники України вірили Москві і московським соціалістам.

У листопаді 1917 року, на Третньому Військовому З'їзді українські самостійники ще раз намагалися зорганізувати повне перебрання влади в українські руки з допомогою українізованих військових частин, але й ця спроба не повелася. З'їзд, який відбувався в днях 2-го — 12-го листопада, перейшов під виразним знаком перемоги соціалістів. З 965 делегатів було на З'їзді, як подала тодішня газета «Нова Рада», ч. 169, 783 ес-ерів, 111 ес-деків, 24 ес-ефів (соціалістів-федералістів), 24 самостійників, 13 націоналістів-революціонерів, 11 большевиків, 3 безпартійних, 1 анархіст та ін. Самостійників викинено з залі нарад силою, схвалюючи партійний принцип. Даремно намагалися делегати війська переконати членів Центральної Ради про дальшу потребу творення української армії та проголошення самостійности України й незалежности її від Москви. Вже першого дня нарад пролунали немов пророцтва слова делегата Атамановського, козака першого запасного полку. Переказуючи легенду про 300 закама'янілих вояків, він говорив: «Народній переказ говорить, що скоро настане час, коли ці 300 вояків пробудяться і перші проллють у бою свою кров за самостійну Україну. Може цей час уже настав і багато з вас пролле кров за відбудування української держави? Слава товаришам, які перші ляжуть в цій страшній святій боротьбі!»

Та член Центральної Ради, соціаліст Порш своєю промовою згасив увесь запал учасників З'їзду. Він сказав:

«Сучасне українське військо то частина, правда, значна, української революційної демократії, але тільки частина і при тому менша. Тому не може воно тепер на своєму З'їзді і не повинно йти самостійним політичним шляхом. Перші два Військові З'їзди були ще до певної міри обвіяні національною військовою романтикою. Третій Військовий З'їзд мусить рішуче відкинути ці рештки старих часів, повинен зрозуміти, що сучасна демократія скрізь, а тим більше українська, просте не до постійного війська, не до воен. Українська демократія стала на шлях федерації і цим шляхом повинно йти військо. Відокремлення не є в інтересі трудящих мас. І нехай вам не здає жалю те, що часом неукраїнська демократія іде проти нас. Це її засліплення пройде.»

Все таки Третій Військовий З'їзд прийняв резолюцію: «Виходячи з засади цілковитого, нічим не обмеженого самоозначення націй, Третій Всеукраїнський Військовий З'їзд домагається від свого вищого революційного органу Центральної Ради негайного проголошення в найближчій сесії Української Республіки.»

Примушена постановою українського вояцтва, Центральна Рада проголосила три дні пізніше Третій Універсал. Святочне проголошення цього Універсалу відбулося на Софійському майдані 22-го листопада при участі народу, війська та навіть чужинецьких місій у Києві, як французької, італійської, бельгійської та румунської,

де про політично-правне становище України
Універсали було сказано так:

«Од нині Україна стає Українською Народною Республікою. Не одриваючись від Республіки Російської та зберігаючи єдність її, ми вердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів.»

Історик Дмитро Дорошенко, який був учасником тих подій, так схарактеризував у своїй історії України Третій Універсал:

«Увесь час відхрещуючись від самостійности раз-у-раз присягаючи на федерацію, Грушевський і Центральна Рада змарнували той національний ентузіазм, який одушевляв певні українські круги... Справді, можна було одушевити людей образом незалежної, самостійної України, але кого могла одушевити добровільна федерація з державою, яка 250 років гнобила Україну і душила український національний дух? Ввесь патос, увесь ентузіазм відродження змагання до натурального для кожного народу ідеалу — мати свою державу, мусів розв'язися від холодних слів Грушевського про «неіснуючість» акту, який замість незалежности повіщав про федерацію... Кого міг захопити заклик М. Грушевського «рятуймо російську федерацію?»)*

А тим часом тієї «російської федерації» вже не було, як не було й самого уряду Керенсько-

*) «Історія України» Д. Дорошенко, том I, стор. 185.

го, бо ще 7-го листопада 1917 р. прийшла до Києва вістка про большевицький переворот у Петрограді. Большевики захопили владу в свої руки, а голова Тимчасового Уряду Олександр Керенський утік за кордон, перебраний у жіночу одежу. Ленін відразу почав формувати сильну московсько-большевицьку армію, щоб знову поневолити інші народи та зміцнити розхитану імперію. Підбадьорені успіхами своїх товаришів у Москві, большевики на Україні почали й собі ворушитися, намагаючись перебрати владу в Києві та в інших містах.

І в цей так небезпечний для України і трижовний час, коли треба було негайно ж творити українську армію та захищати Україну від нової ворожої навали, згадуваний уже соціаліст Порш, ставши в грудні 1917 р. на місце Симона Петлюри генеральним секретарем військових справ, цєбто міністром війни, завдав українській національній армії останнього удару. Він видав наказ скасувати в армії всякі військові ранги, усунув полковника Віктора Павленка з посади начальника Київської Військової Округи і примусив уступити ген. П. Скоропадського з посту командуючого Першим Українським Корпусом, перетворивши армію в збір мітингуючої солдатської маси.

Становище в Україні чим раз гіршало. 17-го грудня 1917 р. большевицька «Рада Народніх Комісарів» вислала Українській Центральній Раді телеграму-ультимат за підписом Леніна і Троцького, в якому большевики поставили такі

запитання: чи Центральна Рада обов'язується зректися спроб дезорганізації спільного фронту; чи зобов'язується ЦРада давати підмогу революційному війську в його боротьбі з контрреволюційним кадетсько-каледінським повстанням; чи зобов'язується ЦРада припинити всі свої спроби роззброєння советських полків та робітничої червоної гвардії на Україні і повернути негайно зброю тим, у кого її віднято? Закінчувався телеграма таким ультиматом: «Коли на протязі 48 годин не буде одержано на ці запитання задовольняючої відповіді, то Рада Народніх Комісарів буде вважати Центральну Раду в стані одвертої війни проти советської влади в Росії і на Україні.»

Генеральний Секретаріат вислав наступного дня свою відповідь, в якій відкинув всі обвинувачення проти Центральної Ради з боку «Ради Народніх Комісарів», відмовив їй права втручання у внутрішньо-українські справи і заявив, що «українські солдати, робітники і селяни, обороняючи свої права і свій край, дадуть належну відповідь народнім комісарам».

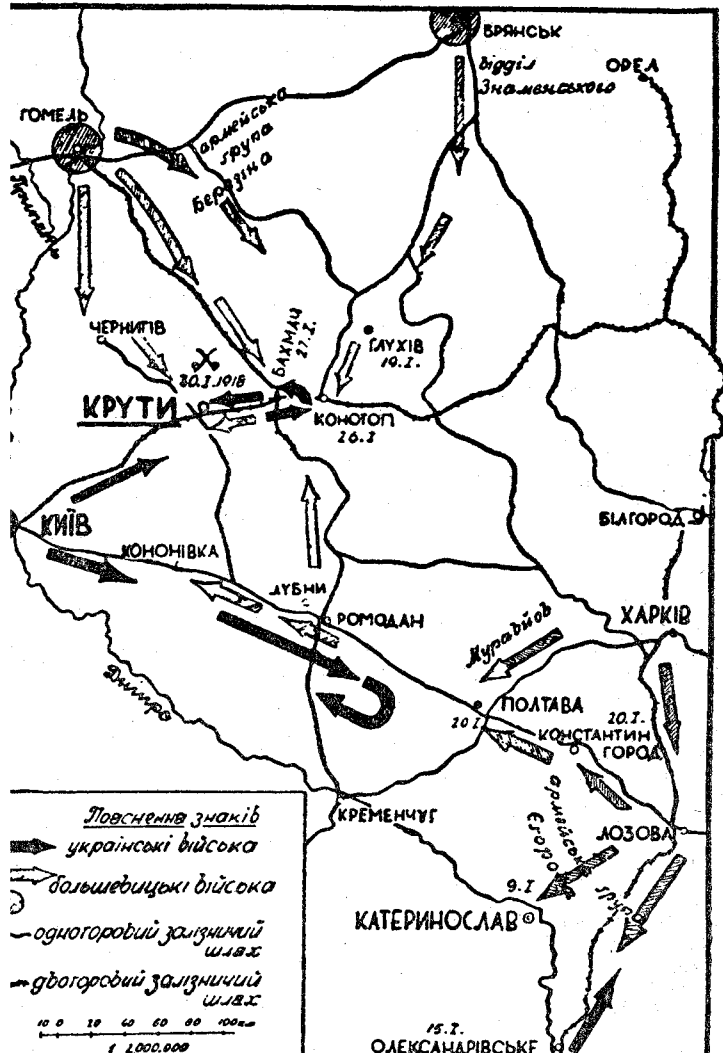
Після цього Рада Народніх Комісарів дала наказ своїм частинам маршувати на Київ. 25-го грудня 1917 р. північна московська армія під командою Антонова-Овсєєнка почала загальний наступ на Україну. Ця армія складалася з чотирьох армійських груп під командуванням Єголова, Муравйова, Берзіна і Кудінського. Вже 16-го грудня большевики зайняли Харків і створили там «український» большевицький уряд,

який очолив зрадник Юрко Коцюбинський, син письменника Михайла. Цей «уряд» виповів війну Українській Центральній Раді. Московські війська маршували далі на Київ, займаючи в кінці грудня Полтаву й Чернігів, а 9-го січня 1918 р. Катеринослав, 15-го січня Олександрівське.

«Советський уряд назначив начальним вождем московсько-большевицьких військ, що мали оперувати проти України з Дону, В. Антонова-Овсєєнка. Він виробив оперативний план захоплення Харкова, Полтави й Катеринослава. На Київ мали наступати большевицькі війська з двох боків: з півночі від Гомеля на Чернігів і Бахмач, та з Брянська на Конотин і Ворожбу, а від заходу збільшевиченими частинами, що стояли на т. зв. українському фронті.»

«Головні московські сили були сконцентровані на півночі у трикутнику Гомель—Бахмач—Брянськ. У часі того скупчування регулярних большевицьких військ, відділи червоної гвардії, зорганізовані в українських містах із московсько-жидівського робітництва, почали на всій Україні бої з малочисельними українськими частинами. Розташовання московських залог в Україні та московських відділів на південно-західньому фронті допомогло передусім до перемоги большевицького війська.»

«Перший наступ большевики почали від заходу, маючи за мету захопити Київ. У Старокостянтиніві, Рівному та в Шепетівці прийшло до перших сутичок із українцями, що нарешті роз-

зброїли большевицькі відділи. В районі Козятин-Здовбунів роззброєно три большевицькі полки. На Правобережжі вдалося спершу українським відділам взагалі зліквідувати виступи збольшевичених солдатських банд. Головно І. Український Корпус з допомогою Вільного Козацтва очистив Київщину й Поділля від московських відділів 2-го гвардійського корпусу й 8-ї армії, які, відобравши в них зброю, відправили в Московщину.

«Зате на Лівобережжі порозкидані українські частини, оточені ворогами з усіх сторін, не мали сили стримати навали добре зорганізованих і здисциплінованих полків московської регулярної армії.

«Дня 25-го грудня 1917 р. північна московська армія під команду Антонова-Овсєєнка почала загальний наступ. У склад тієї армії входили чотири армійські групи — під проводом Єгорова, Берзіна, Кудинського і Муравйова, в силі 30 тисяч добірного війська, набраного з кол. гвардії, матросів і московського робітництва; воно мало 60 гармат та 10 панцерних поїздів. Московські війська без великих зусиль займали українські міста, де робітничі чужонаціональні організації ставали зі зброєю на їх бік.

«У такому вирішному для української держави часі, український уряд, не маючи здисциplinованого, готового до рішучого виступу війська, залишився безборонним. Української армії не було, існували тільки окремі відділи, малого чисельного складу, що на власну руку вели бої.

Було ясно, що проти добре озброєної, зодягненої та під однією командою большевицької армії не можна буде втриматися. Ті численні українські полки, що недавно ще заявляли свою відданість Центральній Раді, у критичну хвилину порозбігалися, а то й перейшли на бік ворога.

«На початку війни український уряд призначував командантами протибольшевицького фронту по черзі пполк. Капкана, сот. Шинкаря та ген. Кирея, та всі вони в таких складних умовах не досади до свого завдання. Автім не мали вони до послуг війська, щоб утворити оборонний фронт.

«Дня 26-го грудня московські війська зайняли без бою Харків, за допомогою місцевої червоної гвардії і 30-го запасного полку. Тут большевики роззброїли місцевий український полк та забрали 18 автопанцирників і багато зброї. Почалися бої за залізничні станції Лозову, Синельникове, Олександрівське та Пятихатку. В Олександрівську Гайдамацький Курінь і Вільні Козаки відбили на деякий час большевицький наступ. З кінцем грудня Харків, Полтава й Чернігів були вже в руках большевиків. У Катеринославі місцеві большевики зірвали повстання. Після дводенного завзятого бою з катеринославським Гайдамацьким Куренем, місто захопили 9-го січня відділи групи Єгорова, що прибули з Лозової, а большевики 15-го січня зайняли й Олександрівське. 20-го січня передні частини Єгорова розбили в Костянтинограді український курінь,

і того самого дня відділи групи Єгорова получилися в Полтаві з групою Муравйова.

«В тому самому часі московський „відділ особливого призначення” Знаменського вів наступ з боку Брянська, зайняв після невеликого бою 10-го січня Михайлівський хутір і Глухів, а 26-го січня, підтриманий місцевими большевиками, Кролевець і Конотоп.

«Рівночасно наступають і відділи групи Берзіна двома колонами — з Гомелю на Бахмач та через Новозибків і Новгород Сіверський на Конотоп.

«Муравйов своєю групою зайняв Ромодан і Лубні, а 27-го січня, після бою з І-ю Військовою Школою, здобув Бахмач.

«У Бахмачі поєдналися всі московські армійні групи і звідсіль почали безпосередній наступ на Київ під командою Муравйова.*)

І, мабуть, щоб чаша горя України сповнилась до краю, в такій ситуації, на вимогу соціалістичних лідерів, Центральна Рада видала 16-го січня 1918 р. закон, яким демобілізувала українську армію, щоб на її місце створити «народню міліцію». 17-го січня 1918 р. генеральний секретар військових справ, Микола Порш видав виконний розпорядок негайно демобілізувати всі частини регулярної української армії. У висліді цього 60-тисячний Перший Український Корпус, Сердюцькі дивізії, полки ім. П. Полуботка і Богдана Хмельницького, які в той час повер-

*) «Історія Українського Війська», Вінніпег, Канада, 1953. Стор. 401-404.

нулися з фронту і брали участь у Третньому Військовому З'їзді, та всі інші регулярні частини перестали існувати протягом кількох днів.

А серед українського вояцтва, яке перебувало на фронтах і на чужих територіях, почалася деморалізація і залунало гасло: «Додому!» Гинула віра й надія в творчість своєї влади, пропадала зацікавленість українськими справами, опанувала всіх байдужість. Большевицькі агенти вміло розпалювали вогонь невдоволення і приманювали вояків міражем «неутраляности», свободи й соціальної справедливости, підсуваючи думку чим швидше кидати фронт і йти додому, де ділитимуть землю, то щоб усім вистачило. Численні зукраїнізовані полки, дивізії, корпуси розтали швидко, мов сніг весною, проголошуючи свій «неутралітет» і покидаючи зброю, щоб йти «додому».

Врешті й самій Центральній Раді стало ясно, що небезпека велика і треба рятувати бодай себе, а привернути змарноване довір'я й симпатії українського народу до Центральної Ради можна тільки переходом на самостійницькі позиції. Отже 22-го січня 1918 р. почалося засідання т. зв. Малої Ради, присвячене спеціально обговоренню повороту на самостійницькі позиції. Після дводенних нарад проголошено Четвертий Універсал, встановлюючи повну самостійність України.

«Народе України! — голосили слова цього Універсалу. — Твоєю силою, волею, словом, стала на землі українській Вільна Українська На-

родня Республіка . . . Од нині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу . . .»

Текст Четвертого Універсалу прочитав голова Центральної Ради, проф. Михайло Грушевський на прилюдному засіданні Малої Ради, яке почалося в 12-ій год. 20 хвилин уночі з 24-го на 25-го січня 1918 року в залі Педагогічного Музею, в приявності великого числа українського населення Києва. Коли Грушевський прочитав те місце, в якому сказано, що «од нині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу», зала вибухла громом оплесків і вигуків «Слава!», від яких дрижали стіни будинку.

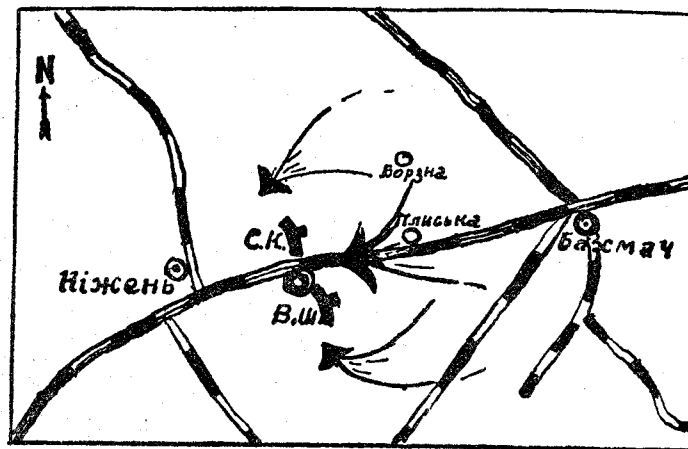
Але Четвертий Універсал проголошено тиждень після того, як з наказу Миколи Порша демобілізовано всі регулярні військові частини, і не було кому боронити молодій Держави й молодій волі перед большевицькими бандами Муравйова, які вже загрожували Києву. Коли наступного дня після проголошення стало відомо, що московсько-большевицькі частини підходять уже до столиці, не було кого посилати на відсіч. Тільки на Полтавщині зводив бої з большевицькими ордами Гайдамацький Кіш Слобідської України під командою Симона Петлюри, силою 600 вояків, в склад якого входила друга сотня Січових Стрільців, а в Звенигородщині виступили до бою відділи Вільного Козацтва під про-

водом Юрка Тютюнника. З Бахмача вирушила на фронт перша Старшинська Школа під командуванням сотн. Носенка. Разом проти 30-тисячної навали московських большевиків виступило півтори тисячі українських вояків, які мусіли відступати серед важких, безперервних боїв. 26-го січня большевицькі армії, які йшли двома шляхами: від Дону через Харків і з півночі через Брянськ і Гомель, з'єдналися і зайняли Котоп, а наступного дня Бахмач і загрозили з того боку самому Києву. На оборону столиці виступили триста юнаків з «Помічного Куріня Студентів Січових Стрільців», які виїхали в напрямі Бахмача.

КРУТИ

За почином керівника юнацьких частин Братства Українських Самостійників Миколи Лизогуба зформувався в Києві зі студентів і гімназистів, членів юнацьких самостійницьких звен окремих курінь, який вночі 28-го січня вирушив під командуванням сотника Омельченка, разом з двома сотнями юнаків Військової Школи, на фронт проти 6-тисячної орди Муравйова.

Ще 8-го січня вирушила з Бахмача на Чернігівщині перша Військова Школа в складі близько 600 стрільців під командою сотн. Д. Носенка,

Оборонці станції Крути залягли за станційним будинком лавою по обох боках колії: Військова Школа праворуч, Студентський Курінь — ліворуч.

яка зайняла відтинок фронту Бахмач-Конотип, захищаючи залізничний шлях з боку Гомеля. До 25-го січня 1918 року Школа ввесь час перебувала на позиціях, в безперервних боях з ворогом, який наступав. Врешті три сотні Школи, здесятковані, зневірені та виснажені безперервними боями, покинули фронт і від'їхали до Києва, вимагати допомоги й підкріплення. В Бахмачі залишилася тільки одна сотня з командою Школи й два панцерні поїзди. З цих поїздів один був справжній, цебто панцерений як слід сталевими бляхами, другий — імпровізований: відкриту плятформу вагону обкладено мішками з піском, як захист перед кулями, та озброєно гарматою й кулеметами. У наступі на станцію Гомель з мосту залога панцерного поїзду розстрілювала ешелони банд Муравйова, завдаючи їм дошкульних втрат. На жаль, вороже стрільно поцілило просто в вагон панцерного поїзду й пошматувало майже всю його команду. В живих залишилися тільки водій поїзду і його помічник і вони вивели поїзд з-під ворожого обстрілу на найближчу від мосту станцію і тут заопікувалися пораненими.

Що ж діялося в той час у Києві? Ось, як пише про це учасник бою під Крутами І. Лоський:

«В Києві було багато полків з більш чи менш голосними назвами, але на той час залишилась від них лише жменька старшин. Ті ж з них, які залишилися в більш повному складі, були вже цілковито збольшевичені. І лише в останній мент, коли катастрофа була неминуча, дехто

з державних українських мужів схаменувся і почали наспіх творити нові частини, але було вже запізно. Все, що було ліпшого і дисциплінованого з-посеред козацького контингенту, розбрелось домів, залишилися старшини та юнаки, з котрих на скору руку організовано нечисленні відділи і вислано проти ворога.»)*

Інший учасник подій 1917-18 рр. згадує, що ще «лютий 1917 р. застав майбутніх крутянців — 19-річних юнаків з Канівського повіту, на Київщині, в чині «вольноопределяючихся» колишньої царської армії в місті Сімбірську, підготованими до вступу в офіцерську школу. Та хто мав охоту їхати туди, коли з України дійшли чутки про її волю. А всі вони — вихованці російських гімназій — знали, хто вони, байдуже, що закон Валуєва на це не дозволяв:

«Непривітно зустрів їх Київ. Військовий відділ при Центральній Раді, сам безпорадний, нічого їм не порадив. А Військовий Генеральний Секретаріат скерував їх до російського кирасирського полку в Святошині (передмістя Києва). Тут вони зустріли таких же юнаків, які горіли бажанням вступити до української військової школи, але такої в Києві ще не було. Після довгих клопотів, розважань і засідань, нарешті наважились організувати першу українську військову школу в приміщенні колишньої Олексіївської військово-інженерної школи. Канівці, а з ними й інші вступили до школи й взялися за

*) Див. «Літопис Червоної Калини». Львів, 1932 р. ч. 2, стор. 2-5.

військову науку. Почуття гордості: стати українським старшиною заохочувало їх до наполегливої праці. За наукою підійшли різдвяні вакації. Школа вміщувала в собі курінь молодих людей, майбутніх старшин української армії і була поважною на ті часи військовою одиницею...»*)

Учасники цієї школи й пішли під Бахмач. Але не тільки молоді учні Військової Школи стали на захист Української Держави. По їх слідах пішла студентська й гімназійна молодь міста Києва. Згадуваний уже учасник бою під Крутами І. Лоський пише про те так:

«В перших днях січня відбулося віче українського студентства Університету св. Володимира і новозаснованого Українського Народного Університету, на якому (вічу) вирішено організувати студентський курінь Січових Стрільців, до якого під загрозою бойкоту й виключення з української студентської сім'ї, мали вступити всі українці-студенти. За прикладом студентства пішло й молодше покоління — учні 2-ї Української ім. Кирило-Методіївського Братства гімназії. Якщо не помиляюся, шостого (19) січня 1918 року відбулися загальні збори учнів двох старших класів. Пошесть зборів охопила на ті часи гімназистів і то були не перші збори, що їх бачив у своїх мурах старенький будинок Художньої школи на Сінній площі, де знайшла со-ї тимчасовий притулок гімназія. Але, мабуть, ні одні з тих зборів не проходили так однодуш-

*) Г. Дудка: «З спогадів про Крути» («Вістник» ЗОЧСУ, ч. 1 (99), 1957.).

но. Головою обрано бл. пам. Павла Кольченка, учня 8-ї класи, що встиг уже побувати на фронті під час світової війни, і уважався тому найбільш досвідченим у військовому ділі.

«З'ясувавши в коротких словах справу, Кольченко запропонував прийняти постанову ідентичну з тією, яку прийняли на своєму вічу студенти університету. Постанову одностайно прийнято. Директор гімназії, якого прошено на збори, після невдалої спроби одговорити своїх питомців від такого, на його погляд, нерозважного кроку, мусів зрештою погодитися з постановою та оголосити з рамени дирекції офіційну перерву навчання в двох старших класах гімназії на час перебування учнів у війську. Просив лише, щоб не спокушати до вступу до куреня молодших класів. Правда, це допомогло мало, бо кілька учнів шостої класи таки до куреня вступило. Тут варта зазначити, що в гімназії дійсно постанову дотримано. Всі ті, що були на той час у Києві, прийняли участь в Студентському Курені, навіть ті, що на час Різдвяних феєрій виїхали з Києва і з огляду на анархію в краю не могли вчасно вернутись, прилучилися до місцевих військових відділів. Лише один постанови не виконав і його змушено залишити гімназію.

«На другий день після зборів всі мали зібратися в Педагогічному Музею для реєстрації. Хто з українців не знав цього будинку, де засідала Центральна Рада, де, як думалось тоді, кувалась українська державність? Учні 2-ої гімназії зна-

ли особливо добре будинок Педагогічного Музею. Майже цілий 1917 рік товклися вони у вестибулі і на хорах, прислухаючись промовам українських міністрів та парламентарів. До того ж недовго перед тим більшість їх у складі так званого «Бойового куріня партії соц.-революціонерів» охороняла помешкання Центральної Ради під час боротьби з командуючим Київською Округою, російським ес-ером Оберучовим.

«Тривожний настрій, який панував у Києві, відчувався у зовнішній обстановці музею, яка, так би мовити, змілітаризувалася. У вестибюлі товклися люди в більш чи менш фантастичних уніформах. Місце різних партійних кіосків, де ще донедавна можна було довідатися, як в найкоротший час можна ущасливити Україну, зайняли кіоски рижних новоповсталих військових формацій. Більш чи менш щасливо виконані плякати зайняли всі стіни, на яких доморощені мистці старались в якнайбільш зворушливий спосіб представити нещасливу долю України і тим вплинути на громадянство, аби воно вступало до війська. Найбільше вражав один з тих плякатів, з якоюсь дуже футуристичною виконаною дівчиною, що мала собою уявляти Україну.

«За одним зі столиків відбувався запис до Студентського Куреня. Там же будучі січовики побачили вперше головного команданта куреня Короля, який щоправда уважав за краще, коли перша сотня куреня вирушила під Крути, залишитися в Києві. З музею всі, що записалися,

вирушили відразу до помешкання куреня, яке було відведене в будинку Костянтинівської школи на Печерську. Погода, немов відповідно до загального настрою, була страшно погана. Хоч був уже початок січня, але зима ще не починалася і на дворі стояла слота, як у листопаді. Вулиці, з огляду на революційну «свободу», вже давно не замітано і грязюка доходила майже до щиколотків. Але колона свіжо спечених січовиків тим не зражувалася і, співаючи пісень, хоробро маршувала через вулиці Києва.

«Костянтинівську школу знайшли майже порожньою, бо Перша Українська Військова Школа, яка там містилася, була вся на фронті під Бахмачем. Всі розташувалися в юнацьких спальнях і вже від другого дня під керуванням кількох старшин Богданівського полку почалася муштра. Войовничий настрій молоді відразу розхолоджено попередженням, що студентський курінь буде лише служити для охорони в разі потреби порядку в самому Києві. З тим розрахунком і муштру розтягнуто на довгий час, тобто почали з ґрунтового засвоювання рівного кроку і поворотів. Командантом першої сотні призначено старшину Омельченка, в той час студента Українського Університету. Військового одягу тимчасом не видавали, тому комічно виглядали деякі з старшин-січовиків, головно галичан, у сурдутах і камізельках, якими вони витирали під час вправ брудну залу школи. Та загалом комізму не бракувало...

«Окрім згаданого сотника Омельченка тоді ж

призначено для першої сотні (друга сотня зформувалася щойно після від'їзду першої під Крути і прийняла участь в боротьбі з більшовиками в Києві) — чотирьох чотових, одного молоденького старшину, згаданого вже Кольченка, і двох лікарських помічників, в той час студентів медичного факультету Українського Університету. Бунчужним призначено учня 8-ої кляси Он. Сушицького, брата відомого професора Ф. Сушицького.

«Пару днів пройшло досить спокійно, вивчаючи премудрість здвоювання рядів і поворотів вправо- і ліворуч. Але щось на п'ятий день дуже рано, коли сотня ще спала, спальні наповнилися якимись обідраними, з виснаженими обличчями, страшенно брудними постатями. Виявилось, що це приїхали до Києва господарі хати — юнаки Першої Військової Школи. Вже більше місяця займали вони позицію на північ від Києва, коло Бахмача. Беззмінна варта, відсутність можливості перебратися і помитися, брак харчів і амуніції, а найголовніше — непевність, чи ворог не обійде і не захопить їхню горстку, до того вимучили їх, що вони вирішили залишити невеликий відділ на фронті та їхати до Києва добувати помочи. Що найбільше їх дратувало, це постійні заспокоюючі обіцянки від «головного командуючого» Капкана по телеграфу з Києва, що ось-ось прибудуть поповнення. Щоправда, деколи потяги з поповненням приходили, але... майже порожні. Ті ж козаки, які доїздили до місця призначення, гордо

заявляли, що вони воювати не збираються, а »оголошують неутралітет«. За пару днів вони звичайно розсіювалися. Юнакам усе це так надоїло, що вони вирішили самі здобути собі поповнення і, прибувши до Києва, заявили, що на фронт вони самі не вернуться. Але єдиним »військом«, яким розпоряджав український уряд, була перша сотня студентського куреня. Щоправда, це військо в своїй більшості ще не вміло й рушницю тримати в руках, але ж іншого виходу не було. До того ж самі січовики (і то наймолодші з них) з великим захопленням поставились до можливості від'їзду на фронт. Найбільш прикро вражений був старенький полковник, який жив у школі і встиг щиро прив'язатися за тих кілька днів до молоді. З словами на очах просив він відмовитись від легкового рішення, але що ж могли зробити його намови проти войовничого запалу сімнадцятилітніх патріотів та проти стратегічних талантів панів Капканів і Поршів.

«В той же вечір приступлено до відрядження. Розгартіяли, який панував тоді в Києві, відбився навіть в такій дрібниці, як одягнено й озброєно студентську сотню. Кожний одержав з одягу — штани, подерту шинелю й якусь арештантську шапку. Можна собі уявити, як гротесково виглядала сотня. Пересічно вигляд був такий: власні черевики, солдатські штани, зав'язані в долині мотузком (обвивачів не було), гімназійна або студентська куртка чи цивільна

камізелька і зверху шинеля, в якій найменше бракувало однієї поли.

«Не ліпше виглядала зброя. Старі, поржавілі рушниці... І все це в той час, як місяць після того большевики, захопивши помещикання школи, знайшли там повні склади новеньких чобіт, одягу, не кажучи вже про амуніцію і зброю.

«Одягнені й озброєні таким чином, чекали січовики тієї ж ночі на потяг, щоб разом з юнаками вирушити на фронт. Але чекати прийшлося досить довго — лише по обіді наступного дня на залізничні рейки, що проходили недалеко від школи, подано ешелон. Посадка відбувалася цілком спокійно, якщо не рахувати того, що в останню хвилину прибігла до потягу пані Лукасевич (дружина покійного д-ра Є. Лукасевича) шукати свого сина Левка, тоді учня 6-ї класи, який «нелегально» вступив до куреня. Бідна мати гірко плакала, вмовляючи сина лишитися, але, звичайно, безуспішно. Спокійніше вела себе сестра іншого шестиклясника Соколовського. Ледве стримуючи сльози, вона хрестила брата і всіх від'їжджаючих... Молоденький Соколовський весело заспокоював сестру, не передчуваючи, що за пару днів буде лежати на станційній платформі з пробитою московським багнетом головою. Під спів «Ще не вмерла України» ешелон рушив на північ...

«Переїзд відбувався весело. Центром головної уваги був куток в одному з вагонів, де сиділи два студенти Ш. і К., які своїми безконечними анекдотами, грою на сопілці і співом розважа-

ли всіх. Потяг старався якомога найменше затримуватися на станціях, щоб оминати зайвих конфліктів з здемобілізованими «товаришами», які тисячами сиділи на станціях, чекаючи на проїжджаючі поїзди. Через день після від'їзду з Києва поїзд наблизився до станції Крути. Ще у Києві було вирішено, що юнаки проїдуть далі на Бахмач, де лишився невеликий відділ на чолі зі старшиною Богданівського полку, тепер полковником Лощенком, а студентська сотня лишиться в Крутах і буде продовжувати військові вправи...»

Про самий бій під Крутами залишилися спогади деяких очевидців, розсіяні по передвоєнних журналах і часописах львівських видань, та останніми роками на еміграції, на підставі яких відтворюємо загальний образ того героїчного, безприкладного в історії бою.*)

У Крутах студентська сотня зустрілася з невеличкою групою гайдамаків (20 осіб), які тільки що відступили з Бахмача, не мавши більше сили стримувати напір ворога. Тільки енергія людей, переконаних у святості свого діла, якіми були згадані вояки гайдамацького відділу,

*) «Спогади про події під Крутами» Л. Л. в «Літературно-Науковому Віснику», книжка IV, за квітень 1926 р., «Крути», уривок зі споминів, написав І. Л-ий, «Літопис Червоної Калини», Львів 1932, ч. 2, стор. 2-5, «День 16 січня 1918 р.» — М. Михайлик, «Літопис Червоної Калини», ч. 2, 1932 р., стор. 12-13, Г. Дудка «З спогадів про Крути», «Вістник» ООЧСУ, Нью-Йорк, січень 1957 р., стор. 25-26, Д. Захарченко «Спогади», недрукований рукопис з 1948 р.

може робити такі дива, що їх робила ця купка 20-х з чотирма кіньми, однією гарматою і двома кулеметами. Вони довгий час стримували в сто раз сильніші стежі большевиків, відступаючи в боевому ладі на станцію Крути. Виснажені й змучені, ці вояки тішилися обов'язками, які на них наклала Україна. Це були старі вояки, ще з рядів царської армії, між ними декілька старшин, один навіть інвалід без ноги.

Зустрівшись на станції Крути, довелося тут же розташуватись. У станційному будинку примістився штаб «північно-західнього фронту». Трагічно мало нараховувала армія того «фронту»: дві сотні юнаків, вже згадані два десятки гайдамацького відділу та 116 вояків Студентського Куреня першої сотні. До цього доходило кілька кулеметів та — як оповідають учасники бою — дві чи три гармати. Студентській сотні роздано по одній чи дві обойми з набоями, з попередженням поводитись обережно, бо ж були між ними й такі, що ще не вміли гаразд стріляти. Сотник Омельченко роздобув десь з місцевих військових складів трохи одержі — шинелі та «гімнастюрки». Не можна одначе було дістати чобіт, тому видано всім воякам валянки, що й послужило наступного дня причиною, що деякі січовики, не маючи змоги швидко йти розмоклим полем у важких валянках, попали в московський полон. Всю сотню розбито на три частини: одна пішла в розвідку, частина зайняла варту, а більшість послано рити окопи за кілометр від станції.

Післані рити окопи почали робити їх у дві лінії, по обох сторонах залізничної колії, між станцією Крутами й Плиськами. Надвечір кінна стежа принесла вістку, що москалі вже підійшли під станцію Плиськи. Вояки, що сипали окопи, повернулися пізно вночі й як скошені повалилися на лавки в станційному будинку спати. Чували тільки виставлені варті.

Морозна ніч пройшла в гарматній підготовці оборонців України й незначній рушничній стрілянині з боку ворожих стеж.

Невтомний старшина Лощенко, який зробив з товарової плятформи й паротягу імпровізований панцерний потяг, озброївши його гарматкою й кулеметом, часто під'їжджав під самі ворожі позиції і, не зважаючи на сильний ворожий обстріл, відважно і вдало нищив московські ряди.

Настав день 29-го січня 1918 року. Вогкий і похмурий, він уже з ранку був неспокійний. Рухи ворога виявляли, що мусить відбутися вирішний бій — перший більший бій московсько-української війни. Вночі московсько-большевицькі банди підійшли до лінії українських окопів, в яких засіли юнаки і студенти. Український відділ розташувався в той спосіб, що праворуч від залізничних рейок залягли юнаки Юнацької Військової Школи, ліворуч — студентська сотня. Яких двадцять вояків залишилося на станції для її охорони.

Від 9-ої години ранку ворог почав обстрілювати українські становища з рушниць, а згодом

з гармат. Обстріл був досить інтенсивний, але й невдалий: стрільна лягала десь поза стрілецькі окопи в полі. Українська єдина чинна гармата, яка відповідала противникові, стояла високо на залізничних рейках, добре видна як своїм, так і ворогам. На неї большевики й спрямували сильний вогонь своєї артилерії й кулеметів. Хвилинами сум огортав українських героїв, коли раптом затихала їхня гармата й серед диму і куряви не видно було сміливої постаті полк. Лоценка в його синьо-жовтім кашкеті. Здавалося, що вона замовкла вже на віки. Але це були лише перерви для підготовки до того, щоб гармата розпочала огонь з іще більшою силою. Присутність цієї гармати майже на чолі стрілецької лінії підбадьорливо впливала на всіх вояків. Крім того вона захищала зв'язок між двома відтинками українського фронту, по обох боках залізничної колії. Але в середині бою гармата перестала стріляти, і український «панцерний потяг» від'їхав на станцію: мужні оборонці були поранені!

Після того бій розгорівся з новою силою. З обох сторін заговорили кулемети, і шість тисяч московської орди появилось на обрії, ідучи в наступ на багнети. Це були переважно московські моряки — «краса і гордість революції», як ними чванився Ленін. Густими лавами посувалися вперед ворожі лави, не дивлячись на те, що українські вояки косили їх густо зі скорострільів.

Учасник бою описує ці вирішні хвилини так:

«Тепер ми важко відчули брак гармати, в додаток у нас починали кінчатися запаси набоїв. А що найгірше, зв'язок між двома відтинками нашої лінії був унеможливлений так, що коли ворог, знищивши гарматним вогнем більшість нашого правого відтинку (по стороні високої колії залізничної), змусив його до відвороту, лівий відтинок про це нічого не знав. На цей то лівий відтинок і кинулися тепер москалі. Скоро він був, неспостережено для нас, оточений москалями з трьох сторін. Станція Крути, яка лежала кілометр поза нами, була зайнята ворогом; крім того він обходив далеко лівий бік нашого лівого відтинку. Ситуація цього відтинку ставала надзвичайно критична. Ми дістали наказ відступати.

«Частина відступаючих, не зорієнтувавшись, в своїх руках станція, відступала, як думала, до свого поїзду, де їх оточив ворог. Відступ був дуже утруднений тому, що треба було пробиватися крізь майже замкнене коло, не даючи його тісніше і щільніше стискувати. Було дуже важко відступати й морально, але ж відступ відбувався в порядку. Деякі, менше досвідчені стрільці віддавали свої останні набої старшим стрільцям, самі ж поволі випростовані у весь зріст, шили понури й безстрасні, під градом ворожих куль. Багатьом борцям рушниці попсувалися і перестали працювати; набоїв стало чим раз менше... Наші кулемети перестали стріляти. Пригадую, як інвалід-старшина ніс кулемет на плечах, щоб не лишити його ворогові. Мало в кого

мишилося по 3-5 куль, коли ми вже були коло свого потягу, який чекав на нас у двох кілометрах на полі. Тому нам вдалося врятуватись, коли москалі приступили до атаки на станцію. Небагато нас було, яким пощастило відступити до потягу. Багато загинуло в бою, особливо на правому відтинку, а на лівому — при відступі. До ворожого полону захоплено дві групи: перша складалася з тих, що не могли продертися крізь вороже коло, друга — з відступивших на станцію.

«Було біля четвертої години пополудні, коли невелика купка відступивших, переслідувана ворогом, підійшла, вирятовуючи кількох поранених, до потягу. Нам наказали сідати до вагонів. У дверях і вікнах останніх вагонів поставлено кулемети, які своїм огнем стримували ворога. Ми швидко від'їхали...

«Від'їзд пригноблююче вплинув на всіх, хоч нам пояснювали потребу його, як військового кроку. Були надії, що доставши підтримку, ми на якійсь дальшій станції будемо «зустрічати» ворога. В продовженні дороги ми нищили залізничний шлях, утруднюючи тим посування москалям. На ст. Бобринь зустріли ми перші відділи гайдамацького коша, який власне їхав нам на підтримку; але не встигли розробити і пляну зустрічі ворога, як гайдамацький кіш, на чолі зі своїм отаманом — Петлюрою, був покликаний негайно до Києва, де вибухли большевицькі за-

ворушення. Ми дістали наказ від'їхати на ст. Дарниця...»*)

В московському полоні опинилося 35 січовиків і всіх їх крім сімох поранених, замучили большевицькі кати, знущаючись над героями цілу добу. Побитих і понівечених вивели москалі наступного дня на розстріл. Перед розстрілом учень сьомої класи II-ої Української Гімназії в Києві Пипський, родом з Західньої України, затагнув повним голосом український гімн, інші підтримали його.

Поранених большевики відправили до Харкова в шпиталь, — для допитів у канцелярії «товариша» Антонова. На щастя Антонов був на той час непридатний від пиятики, а тому поранених відіслано тимчасово до шпитала, побоюючись, що вони помруть від ран і слідство пропаде. В шпиталі сестри й українські лікарі допомогли січовикам утекти на волю.

В перших днях після бою під Крутами та пізніше — під час наступу большевицьких банд Муравйова на Київ мало хто знав про цю першу велику жертву крові, яку склали на жертвовнику волі України її найкращі сини. Кілька днів після крутянського бою впав Київ і вся Україна сплила кров'ю. Серед московсько-большевицького терору знайшли смерть тисячі київської молоді. Тільки в Маріїнському парку садисти Леніна розстріляли біля двох сот гімназійних учнів за те, що їхні прізвиська знайдено у спис-

*) Л. Л. «Спогади про події під Крутами», ЛНВ ч. 4, 1926 р., Львів.

ках Вільного Козацтва. Загалом у столиці України згинulo тоді 5 тисяч людей.

Щойно в березні 1918 року, коли прогнано на деякий час червону змору й уряд повернувся до столиці, відчуту болочу крутянську рану в усій її глибині. Тіла героїв, які полягли в бою чи впали розстріляні на крутянських полях, привезено до Києва. Бо хоч большевики заборонили були поховати тіла поляглих, все таки довколишні українські селяни поклали їх у спільну могилу й поставили на ній хрест. Отже 19-го березня відбувся в Києві величний похорон, в якому взяли участь члени Центральної Ради й тисячні маси киян. Перед трунами, які везено на Аскольдову могилу, йшла київська молодь з вінками і квітами та хор під керівництвом славного О. Кошиця. За домовиною йшла рідня поляглих. Лише — як пише очевидець — за кількома трунами не було нікого з рідних крім товаришів із шкільної лавки та друзів по зброї — це були галичани, які своєю кров'ю принесли першу жертву на вівтар української соборности.

Повідомляючи про похорон крутянських героїв, голова українського уряду, проф. Михайло Грушевський запропонував членам Малої Ради перервати засідання і взяти участь у жалібній урочистості. Як писало львівське «Діло» з 24-го березня 1918 р., ч. 67: «Під час промови М. Грушевського чутно грюкіт у стіну знадвору: то з будинку Центральної Ради знімають великого двоголового орла — герб колишньої самодержавної Росії...»

ВІЧНЕ ПОЛУМ'Я СВЯТОГО ОГНЮ

Треба було отже аж святої крові 300 героїв під Крутами, щоб розпочалася справжня визвольна революція українського народу, щоб Київ скинув на вуличний брук московського орла — символ неволі. Кров пролита на полях Крут осяятила слова IV-го Універсалу, які голосили всьому світові: «Од нині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною суверенною Державою Українського Народу». Після Крут прийшов Берестейський мир, в якому західні держави визнали самостійну Українську Державу. Крути дали почин творенню регулярної української армії, яка протягом трьох років змагалася з ворогом.

Враз із глухим стуколом грудок землі, які сипалися 19-го березня 1918 року на труни крутянських героїв, виростала «друга — побіч Тарасової — свята могила над Дніпром», родилася велика легенда, легенда свобідної нації про «300 героїв-лицарів без плями». Ця легенда створила всенаціональний культ героїв, зробила український народ тим, чим він був завжди і про що забули його провідники в буремні часи 1917-го року: народом вояків, народом лицарів.

Першим знаком всеукраїнського культу Крутів були часописні статті й звідомлення, які появились в березні 1918 року в органах української преси у Києві, Львові, Відні й ін. містах.)*

*) Наприклад: «Народня Воля» ч. 32, «Боротьба» ч. 21,

В тих статтях проявилися трагічний біль, любов і піетизм та пошана до молодих героїв, велика віра в те, що їхня кров стане родючим ґрунтом для нових, великих чинів і жертв нової епохи України. Український Генеральний Штаб у Києві видав 1918 р. окрему брошуру під заголовком «Позбавлення України від большевиків», присвячену славній пам'яті тих, що лягли під Крутами.

Але поновна хвиля московсько-большевицького наїзду, яка залила Україну і врешті її перемогла та закріпачила, перервала дальший зовнішній вияв культу великої крутянської жертви на східних українських землях. Та ще довгі роки після того пам'ять про лицарів, що впали під Крутами, жила в серцях українського народу, не зважаючи на жорстокі переслідування з боку Москви. Адже ж іще в 1926 р. появилвся був у харківських «Вістях» ч. 199 нарис-згадка невідомого «Подорожного», в якій він, як учасник бою під Крутами по большевицькій стороні, віддав пошану хоробрим борцям українських частин:

«І от одержуємо в Брянську вістки, — пише «Подорожній», — що коло Крут, ото якраз коло того гарного села під горою, окопується батальйон жовтоблакитників, студентів, що прибув з Києва... Розвідка з селян донесла, що

«Кіевская Мысль» чч. 28, 29, 31, «Нова Рада» ч. 41, «Шлях» ч. 3, «Військово-Науковий Вістник» ч. 1. (всі в Києві, березень 1918 р.), «Діло», Львів, ч. 6. з 24. 3. 1918, «Вістник СВУ», Відень 1918, ч. 15 і т. д.

студенти в уніформі українських січових стрільців, озброєні австрійськими рушницями, мають кулемети і ні одної гармати. Видко врядали їх на спіх. Настрій батальйона завзятий...

«Знов одержуємо вістку, що батальйон, опонавшись під Крутами, лаштується на якусь операцію. Мітинг, скликаний на Брянському залізничному дворі, зібрав тільки моряків (московських — прим. авт.); салдати, що їхали по демобілізації на Україну, ухилились навіть від мітингу... Зато настрій моряків був піднесений; балакати на мітингу довго не довелося. Через якийсь час, наші броневики «освітили дорогу» на Крути, а по півночі ешелон моряків, маючи на тендері 3 гармати, поринув у сніжній темряві...»

Розказуючи це своїй сусідці в вагоні поїзду, який проминав станцію Крути, «Подорожній» описує далі сам бій:

«Ще й не засіріло над крутівськими сніжно-чорними полями, як ми були поблизу ворожого табору. Нас тут чекали... Кулеметний вогонь збив перші наші лави, зато піддав скаженого завзяття ударній групі. Ударили з гармат... Почувся хрипкий вигук матросів:

— Смерть буржуям! Хай живе революція!

— Слава! Слава! Смерть московським кацам!.. Це значить: ура! Смерть московським палачам! — так кричав студентський батальйон, приймаючи атаку.

«В окопах почався багнетний бій під вибухи

трьох гармат і метушливу тріскотно кулеметів та розпучливі поодинокі вистріли з рушниць... Коли нігтем проводити по гребінцю, гребінець безперейно-марудно дирчить. От так безупинно-марудно дирчала смерть в окопах...

«Сонце привітало нашу перемогу, — кінчає опис «Подорожній». — Сотні трупів укрили редут... Багато й наших полягло. Ворог бився завзято.

— О, це вже страшно... Але, пробачте, ви так епічно про це згадуєте...

— Ми поважаємо хороброго ворога...

Можливо, що сьогоднішнє молоде покоління нашої Батьківщини вже не знає навіть такого опису крутянського бою, бо ворог старанно застер усі сліди, але є безперечною правдою, що ця молодь України всім серцем, всією своєю істотою відчуває чин своїх попередників. Та ж київські студенти в 1956 р. три дні змагалися в повстанні з переважаючими силами енкаведистів на вулицях столиці своєї святої Батьківщини, як про це широко писала західня й українська преса вільного світу.

Москва, забороняючи найлютішими засобами продовжування культу крутянських героїв, раділа, що замовк Дніпро й чернігівські поля. Та вона грубо перерахувалася у своїх сподіваннях. Могила борців з-під Крут, що виросла над Дніпром, стала святощами і власністю всієї української нації, а пролита в обороні соборности кров синів Галицької волости, повернулася у

Дністер і покликала західньо-українську молодь продовжувати святе діло.

Пластун Атанас Фіголь писав у «Студентському Шляху»*):

«Культ Крутів — зродився у Галичині в гурті пластової молоді. В 1926 р. постає у Львові «Курінь Старших Пластунів ім. бою під Крутами». Годі сказати, для чого цей гурт старших пластунів вибрав собі саме цю назву! Крути для Галичини тоді та ще довго й опісля були «незнані». В 1926 р. появилася тільки незамітна статтейка в Л.Н.В.: ЛЛ: «Спогади про події під Крутами». Вистарчило, мабуть, одної тієї згадки, щоб пластуні, ведені дивним прочуттям, спершу ще може несвідомо, почали ширити легенду про лицарів абсурду серед пластової молоді. В рік опісля члени «Курія бою під Крутами» лучаться з «Лісовими Чортами», бо знайшли вони спільний шлях і спільну мету. Відтоді Крути стають курінним святом «ІІІ. Курія УУСП — Лісові Чорти». В пластовій домівці й при Ватрі Великої Племінної Ради «Л.Ч.» зростала легенда чернігівських степів. Душі героїв не остали вже більше самотніми, бо річично братались з ними в річницю бою думки, що линули до них з малого покищо гурта пластунів.

«1930 рік приносить закриття Українського Пластового Уладу на цілому терені Польщі. Старші Пластуні переносять свою діяльність

*) Львів 1933 р., січень, ч. 1 (21).

на студентські організації. З того часу «Крути» стають власністю всієї української молоді...

У дванадцяті річницю Крут влаштувала філія Товариства Наукових викладів ім. Петра Могили у Львові перші всестудентські сходи, присвячені пам'яті крутянських героїв, а рік пізніше львівське студентство відзначило день 29-го січня одноденним постом, рядом святкових сходи і рефератів у Львові та на провінції і провело збірку на політичних в'язнів. Того ж 1931-го року українські студенти скликали у Львові 21 і 22 березня 2-гу Краєву Конференцію, з участю ста делегатів студентських організацій, на якій визнали річницю бою під Крутами українським всестудентським святом. Водночас 2-га Конференція зобов'язала українських студентів прослідити і зберегти для історії всі найменші подробиці крутянського чину. Серед ухвал Конференції, які прийнято аклямацією, перша — така:

«Роковини геройського »безумства« українського студентства, роковини бою під Крутами, стають від сьогодні українським всестудентським святом...»

Від цього часу культ героїзму українських студентів і юнаків під Крутами зростає на західно-українських землях швидким темпом. 14-ті роковини відзначив не тільки Львів, але й міста на провінції і села та студентські закордонні осередки. Проведено одноденну голодівку, призначуючи гроші на прожиток того дня для політичних в'язнів. Студенти поширили між

народними масами 10 тисяч примірників популярної брошури «Бій під Крутами», яку видав «Студентський Шлях». 7-го лютого 1932 року відбулася перша прилюдна академія в залах львівського міського театру, яку влаштували студенти, присвячуючи її «Українським Тернопілям».

Друга світова війна поклала край цим святкуванням і на західних землях нашої Батьківщини, покликавши українську молодь перейти від спогадів до чину. Героїчний культ Крут відродився тоді на всіх українських землях без винятку пожвавленою боротьбою членів ОУН та вояків УПА з двома наїздниками. І знову тисячі юнаків та студентів засвідчили своєю героїчною смертю, що «Україні вічно бути, про Україну всім почути...»

А коли ворожа навала зламала й цю молоду силу, ідея Крут пішла разом з борцями в підпілля, подалася і на чужину. Культ Крут відновило на чужині знову українське студентство. У 30-річчя великої жертви для України делегати 14-го з'їзду Центрального Союзу Українського Студентства заявили:

«Всенародний культ Героїв Крут — це також почин і діло студіюючої молоді. В Крутянському Чині наші попередники бачили не трагедію трьох сот юнацьких існувань, тільки акт відновлення цілої нації, і тому Крути не стали святом поминків, тільки кожнокласним джерелом надхнення свіжих лав нації в поході до Волі...»

А в 35-ту річницю, 1953 року, ЦЕСУС звер-

нувся до української молоді на чужині, пригадуючи:

«... Всім студенткам і студентам поза межами Батьківщини, що Заповіт 300 поляглих Героїв ще не здійснений і він нас усіх зобов'язує. Закликаємо Вас, Дорогі Друзі, до невпинної боротьби і наполегливої праці для України на тому відтинку, де Вас доля поставила і де кожен з Вас може бути найбільше корисним. Закликаємо Вас до служіння Батьківщині словом, письмом чи іншою працею серед своїх і чужих, скрізь і завжди, а у хвилину великої потреби не завагатися піти слідами незабутніх крутянів, ставлячись зі зброєю в руках до диспозиції України. Пам'ятаймо, поки Україна в поневоленні, поки ідея української державности не стала дійсністю, жоден українець не може стояти осторонь великого змагу...»*)

Сьогодні, у 40-у річницю пролитої під Крутами святої крові наших братів, звернімося, Друзі, нашими серцями до далеких піль Чернігівщини й вслужаймося в слова, які линуть до нас:

«... Для нас ця могила лишиться навіки полум'ям віри, вона дала нам незабутнє минуле.

«Це буде друга свята могила над Дніпром. В хвилині одчаю, в хвилині занепаду, в хвилині знесилля будуть приходити до неї старі й малі, щоб віджитись тим святим вогнем ентузіазму, який палатиме тут і під камінним хрестом.

*) Цитовано за «Українцем», Париж, 29 січня 1953 р.

«Діти України, — це ваша могила, вона буде тим дзвоном, що *vivos vocat*, не дасть нам спинятись, не дасть забути.

«Цей день стане днем всієї шкільної молоді України. Від року до року сюди будуть приходити, тут будуть молитися, тут будуть складати братерську присягу ті, що матимуть переступити поріг життя.

«І коли життя зітре з пам'яті сучасних ці дорогі обличчя наших братів, коли прийдуть нові люди... вони пам'ятатимуть, що тут лежать ті, що віддали все, що мали, молодість, щастя й життя за волю України.

«Будьте ж певні, дорогі, незабутні герої, ваша смерть не згинула марно! Чуєте?! Вона живе й житиме до віку — Вільна Самостійна Україна!»*)

*) Людмила Старицька-Черняхівська: «Пам'яті юнаків-героїв, замордованих під Крутами». (Передрук з «Нової Ради», Київ, 24. 3. 1918 р., ч. 41, у «Вістнику СВУ», Відень, 1918 р., ч. 15, стор. 224).

КРУТИ

В мороці неладу, в п'ятмі підлот —
Ваші пісні молодечі,
Льот ваш орлиний, нестримливий льот,
Льот крізь вітри і туртечі!

Що там, що вперше з рушницею ти,
Що там, що тому п'ятнадцять,
Так хороше вам на ворога йти,
Співом гучним захлинатся...

Хай вам вітри набігають на шлях,
Просять вернутись, голосять, —
Щоб наша доля..! — лучає в полях,
Щоб краще в світі жилося!..

Хай ще зловісніше тьмариться рань,
Голови юні тим вище...
Як на параді йдете ви на брань,
В простори гроз, як на грошице.

Стрінулись. Казять ворожую злість
Ваші розгукані стріли...
Псами б на вас розмивалися з місць,
Тріскотні вкрай скоростріли.

Лавами — ворог... Ось кинувся він,
Когить на ваші окопи...
О, вже не лежачи і не з колін
Лиги крицеві окропи, —

Виросли враз ви немов на наказ...
Тільки чому це, орлята,
Тільки чому ця тривога у вас?
Чом зацімила гармата?

Чом це подруга-рушниця — німа,
Голосу бракло у зброї?
Дайте набоїв! Набоїв нема.
В полі далеко набої.

Сталі не стало. Зостався хрусталь.
Як з хрусталем проти сталі?
Люто співає ворожая сталь,
Б'є-розриває хрусталь.

Сніже, таж в нього нема голови, —
Нащо йому підголов'я?
Як захлинався співами ви,
Так захлинулися кров'ю.

О, ви уміли за Неї лягти,
Мужньо лягти і діточо,
Вміли холодну млу пропекти,
Жаром багряних сорочок!

Ваша загуба за Весну ясну,
Ваші зарубані весни —
Громом в німоті байдужжя і сну
Криком кривавим — воскресли!

Сходять нам ваші негасні сонця,
Дзвонять серця ваші вічні,
Ваші квітневі, травневі серця,
Квітні, посічені в січні.

У клеkotинні — святі корогви,
Клеkotу повні — прапори...
Ми під кипінням їх радо, як ви
В буряні рушим простори.

Радо на сурмний задуднимо зов,
Ми по шляху грозовому,
Тому крутому, що з Крутів пішов,
Непереможному тому —

І коли кинем на ворога час
Незагладимої скрути,
Взнає він добре, про віщо для нас
Крикнули кровію Крути.

КРУТИ

Іх — юних сміливців, лиш жменька була —
Із серцем зі сталі і духом з граніту.
О, велич летіла у вічність з їх лав
І Чин їх навіки став юности мітом.

Мчав зойк слабодухів за ними у путь:
— Куди вам? Ви ж діти!.. Загинете марно...
— О, ні! Бо ще завтра за нами підуть
Мільйони! На славу ми змінимо ярма!
Чи стримати тих, в кого серце з вогня,
Хто душу завзяту до бою напняв,
Хто любить Отчизну глибоко, пречисто?

О, прийде, Вкраїно, Твій радісний день —
Поглянь же — мільйони до бою веде
Крізь бурі сердиті, жорстокі — їх Триста!

(Зі збірки «Непокірні слова»)

З ЦИКЛЮ «КРУТИ»

У думці — знову тліє — бій у Крутах...
О, неповторний часе золотий!..
Ми всі були зелені ще, як рута,
Але в душі палав огонь святий.

І хоч навколо вир огню шалено
Стогнав, як грім, і жах смертельний ніс,
Ми не стилили сонячне знамено
І бій важкий не видавив нам сліз.

Ми перед світом свідчили потугу
І довели — ми лицарські сини,
Хоч не змогли розбити моту хугу
Та ще раз вчули пахощі весни.

За ту невдачу, що зазнали Крути,
Ні, не дарма пече серця нам гнів,
За ті могили навіть без хрестів,
Що стогін їх цюночі й досі чути.

Хоч вие знов зима поривом лютим
Та ми дорогу знаєм до мети;
Герої Крут!.. О, нам їх не забути,
Дзвенить їх клич — невтомно далі йти!

ГЕРОІ КРУТ

Сніги, сніги... Вихриць завія.
Над Києвом вітряга віє,
Мов дихає нітьма сторіч...
Та світиться майдан Софії —
Юнацтво сповнене надії,
Іде до Крут в січневу ніч...

Пішли... І задрижало поле...
Ударив бій — і крик, і кров,
Героїв кров, щоб ти, монголе,
У славен Київ не прийшов!..

... Там, над Дніпром, де б'ється хвиля,
Де слава їх вінками вкрила,
Відважних лицарів-синів, —
Сія Аскольдова Могила,
І душі їх — незрима сила —
Благословення до боїв!

БІЙ ПІД КРУТАМИ

Зоріла золота заграва,
Здригався світ під звуки сурм.
Широко залунала слава,
Що нам воскресла вже держава,
Що Україна встала з тюрм.

Гоїлися столітні рани,
Бо не царив вже кволий жаж;
Лежали в поросі тирани,
Розірвано важкі кайдани,
Стелився в майбутнє ясний шлях.

Загнали нам воскресні дзвони
І вже жертвенний, власний труд
Творив права, свої закони,
Царив вже лад, а не проклони,
Своя влада, не царський кнут.

Нечайно!.. Що це? Що це чути?
— Це знову наїзд диких орд!
На досвітках прийшлося збагнути
Питання: Бути чи не бути?!
Без війська, — без своїх когорт!

Невже ж побідять супостати?
У відповідь паде наказ:
Хто волю любить, в ряд ставати,
Книжки змінити на гранати,
З огню творити славний час!

Нема дорожчого від честі,
Страшнішого чужих кайдан.
Настав вже час війни і мести!
Все Україні в дар принести,
— Це воля рідних нам спартан.

Орди шість тисяч йде у люті,
Пожежу запалив салдат.
Невже ж не бути нам? Чи бути
Покаже бій, порішать Крути,
Не володітиме в нас кат.

Падуть німі, зітхань не чути,
Незнає їм терпіння, жах.
Хто переможе? Чи ж збагнути...
Бо лицарів абсурду трупи
Мостили гордій славі шлях.

Вже знемагали, сил не стало,
То дальше морем лилась кров;
Іх так багато — нас так мало
(Розпучкою в душі кричало)
І далі бій нерівний йшов.

П'янила ниви кров їх чиста.
Звершилося. Вже бій стихав,
І впали всі: героїв триста,
Останніх смілих гнів садиста
В полоні всіх закатував.

І впали всі і не спинили
Нового наїзду варвар; —
Та всі лягли, а не спочили,
Добули славу й нам лишили
Безсмертний взір: геройства чар.

«Чужинче, йди і Україні
Скажи, що звершений наказ.
Хай не сумує! На руїні
Збудуємо нові твердині
І в бій підемо другий раз!
Скажи, що шлях покажуть Крути,
Що замість терня ореол,
Що Україні вічно бути,
Про Україну всім почути,
Бо світу це новий престол!»

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА:

Дорошенко Дмитро: «Історія України», Ужгород 1930, Нью-Йорк 1954.

Володимир Винниченко: «Відродження нації», Київ-Відень 1920.

Євген Чикаленко: «Уривок з моїх споминів за 1917 р.», Прага 1932.

Борис Р.: «Чому Крути?», Львів 1936.

Петро Мірчук: «Трагічна перемога», ЛВУ, Торонто 1954.

«Історія Українського Війська», Вінніпег, Канада, 1953 р.

Милуков П.: «История второй русской революции». Российско-Болгарское Книгоиздательство, София 1923.

«Вісті», журнал, Харків 1926, ч. 199.

«Літературно-Науковий Вістник», кн. IV, квітень 1926, Львів.

«Літопис Червоної Калини», ч. 2, Львів 1932.

Календар «Червоної Калини», Львів 1937.

«Студентський Шлях», ч. 1 (21), Львів, січень 1933.

«Дорога», ч. 1, Краків-Львів, січень 1944.

«Вісник», вид. ООЧСУ, суспільно-політичний місячник, Нью-Йорк, ч. 1 (99), січень 1957.